

MINISTERIO DE
educación

ESTADO PLURINACIONAL DE BOLIVIA

Qhichwa sumip ñancha[~]ynin

Para escribir la lengua QUECHUA

Qhichwa simip ñanchariynin

Para escribir la lengua QUECHUA

Qhichwa simip ñanchariynin

Qhichwa Simip Ñanchariynin

Yachay Kamachiq / Ministro de Educación
Roberto Aguilar Gómez

Ñawra Kawsaypura Rlmaykuna Kamachina Taqata Umanchaq / Jefe de la UPIIP
Walter Gutiérrez Mena

Qillqaqkuna
Qhichwa runap mink'api qillqasqan

Ñawrispa Allinchaqkuna
Pedro Plaza Martínez
Gladys Márquez Frías
Alfredo Quiroz Villarroel
Adrián Montalvo

Yanapaq
José Montaña Garnica

P'anqachaq / Diagramador
Área de Edición y publicaciones
Jorge Funez M

P'anqachaypi qhawaq
Aurora Quinteros Claros

Juk ñiqi ñit'isqa 2011

Waqaychanap Kamaynin : 4-1-346-11 P.O.
Ñit'iq: ARCUS Industria Gráfica

Kay p'anqata wakillanta manaqa tukuyninla kikinachiyta munaspaqa, p'anqaq sutinta
riqsichiypuni.

Chuqi Yapu - Bolivia

RIQSICHIY

"Qhichwa simip ñanchariynin" sutiyuq p'anqata tukuy sunquwan riqsichiyta munayku, kay p'anqaa Bolivia suyupi, qhichwa simip waklichylinmanjina unay pacha llamk'aymantaña puquy kachkan.

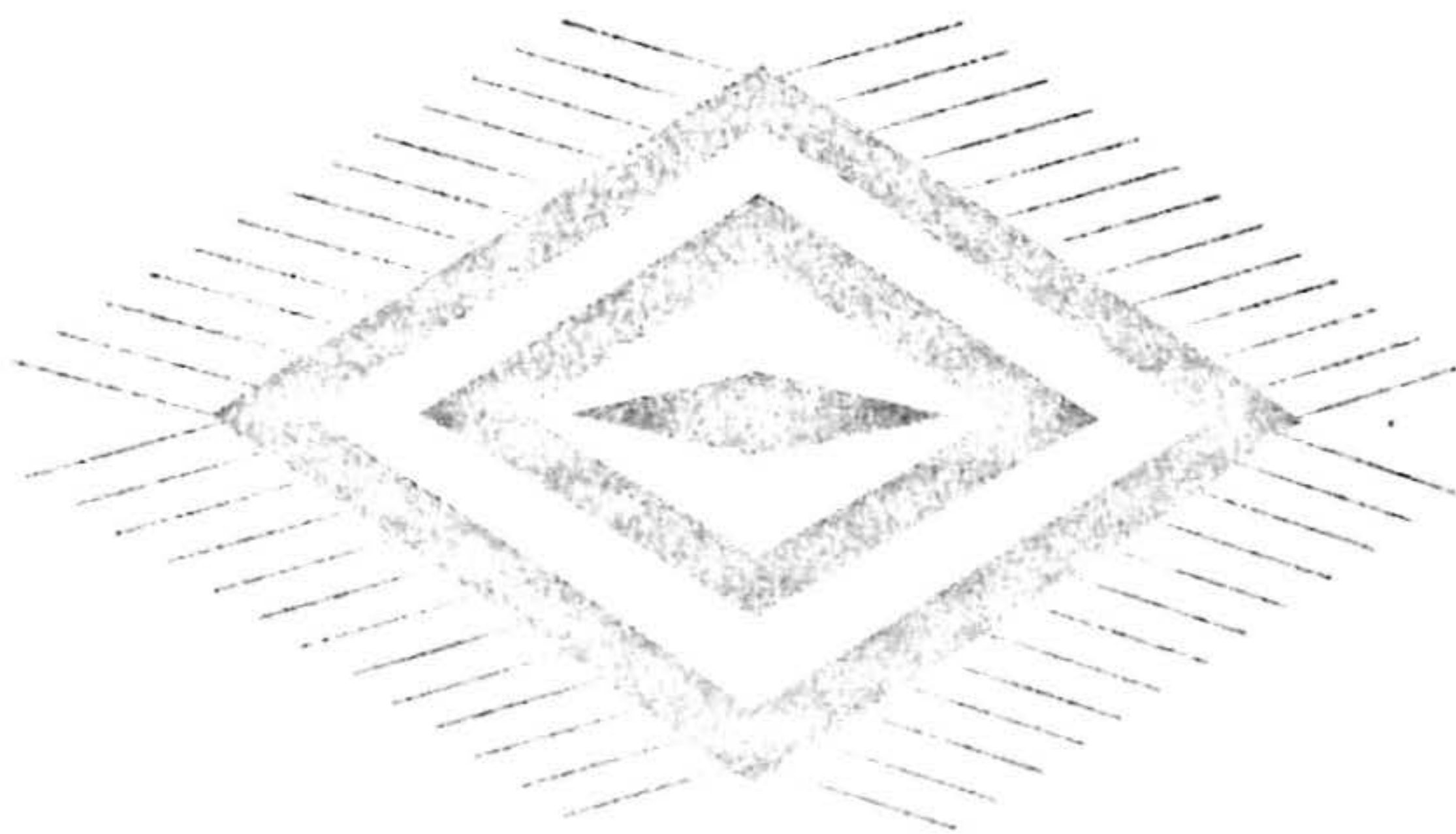
Kay puquy kananpaqqa, Chuqiyapu llaqtapi 1971 wata kachkaptin, Instituto Nacional de Estudios Lingüísticos (INEL) ñisqap yanapayninwan ñawra simikunamanta ñawpaq kaq tantakuy apakurqa, chay tantakuypiqa, ñawra simikuna kawsaypura imaqa, yachachiypl wakjinayay kananpaq chantapis qhispi kawsayta taripanapaq ima ruk'awikuna kasqankuta ñirqanku. 1983 watapitaq, Quchapampa llaqtapi, "Iskay Simipi Kawsaypurapi Yachachiyman" sutiyuq tatakuyta ruwallarqankutaq, chaypitaq kawsaymanjina, simimanjina, yachachiymanjina, kamachiykunamanjina qhichwa simip ñanchariyninpi llamk'anankupaq sapli yuyaykunata khuskacharqanku. 1984 watapitaq qhichwa simita juk riqlata qillqanankupaq 20227 yupayniyuq kamachiywan kamachirqanku. Kay ruk'awikunaqa, 1984 watamantapacha Servicio Nacional de Alfabetización y Educación Popular (SENALEP) ñisqa, aymarapi (Markas Layku), qhichwapi (Musuq p'unchawman rikch'arina) p'anqakunata puquchinanpaq kallpacharqa.

Kay tantakuykunawan q'imikuspataq, 1989 wata kachkaptin, Santa Cruz llaqtapi, Yachay Kamachina Wasli, UNICEF, OREAL/UNESCO, AEICI Jawa suyukunawan khuskachakuspa ima, ñawra simikunapi yachachiymananta simikunata ñancharinankupaq juk tantakuyta ruwallarqankutaq. Kay tantakuyqa, simikunata qillqanamanta, simip qillqakuyninmanta puquchinankupaq yanaparqa. 1990-1994 watakamataq Iskay Simipi Kawsaypurapi waklichiyta akllasqa yachaywasikunapi ruranakunata ñil'ichispa apaykacharqanku. Ajinallatataq 1990 chunka watapiqa, Uru Uru, Quchapampa, Chuqichaka, P'utuqsi llaqtapi ima, qhichwa simip ñanchariyninmanta ch'aqwarinankupaq ayllumanta yachaykamayuqkuna, kamachiqkuna, yachachiqkuna, simimanta yachaykamayuqkuna, yachaysapa runa ima, jatun tantakuypl tantakullarqankutaq, chay tantakuypl yuyaychaykunawan, tukuchay yuyaykunawan kay p'anqa qhapayarqa.

Qhichwa simip ñanchariynin sutiyuq p'anqapiqa, simip ñanchariyninmanta, yachaypl, mit'awakunapi, wayrasimikunapi, ruranakunata puquchiypl, tukuy chiqanpl qhichwa simita juk riqlata qillqanankupaq kamachiykuna kachkan. Qhichwa simipi qillqayta kallpachaspa, qhichwa runap yachayninta, ruwayninta, yuyaychakuyninta qhapaqyachinapaqpis kachkallantaq.

Qhichwa simi, kawsaypura wiñananpi, kallpachakunanpi yuyaychakuspa, ajinallatataq Ñawra kawsayniyuq suyu wiñananpi sunquchakuspa kay p'anqataqa tukuy qhichwata rimariqkunaman, qhichwa simita yachakipaakunaman, qhichwa simita yachachiqkunaman chantapis tukuy Bolivia suyuman jaywayku.

Rurana simliqa material ñiyta munan, waklin chiqanpitaq ruwana ñinku.v

Ruri

Qallariy.....	7
Qhichwap sanampankuna.....	13
Wakin k'askaqpa allin qillqakuyninmanta.....	27
K'askaqkunata rikch'arichiyanta.....	29
Achkhayachiyanta.....	34
Runa simimanta.....	37
Pachata rikuchiq, riqsichiq, sut'inchaq	38
Wakin simikunap allin qillqakuyninmanta.....	41
Juch'uyyachiy simimanta.....	43
Yupaykunap qillqakuyninmanta.....	47
Qhichwa rimaypa ñiqichayninmanta.....	48
Ch'ikukunamanta.....	51
K'utu simikunamanta.....	64
Simikunata mirarichiyanta.....	66
Simip yuyayninta mirachiyanta.....	67
Kikinñiq simikunamanta.....	72
Qhichwa simip kayninmanjina simita qhapaqyachiyanta.....	72
Ñawirisqa p'anqakuna.....	75
Qhichwa suyupi tantakuspa kay p'anqata allinchaypi, sut'inchaypi, ari ñiypi yanapaqkuna	77

QALLARIY

Kayp'anqapiqa imaynatataq qhichwa simipi qillqakunanta rikuchichkan. Mayk'aq pachamantataq kay simi ñanchariy rikhurimurqa. Imaraykutaq jukjinallata qillqananchik, kitimanjinataq ñawirinanchik parlarinanchik tiyan.

Qhichwa sanampakuna kasqanta ima riqsichichkan.

Mayk'aqtaq ima sanampawantaq qillqakunan tiyan. Imaynatataq, imaptintaq wakin k'aska qillqakunan tiyan. Imaptintaq chinkanayachkaq k'asqaqkunata rikch'arichina tiyan. Mayk'aqtaq, imaynatataq achkhayachiq k'askaqkunata qillqananchik tiyan. Ima pacha k'askaqkunawantaq sapa qillqa qillqakunan tiyan. Imaptintaq wakin simita manakunan ñikusqanmanjinachu manaqa ñawpachapi kasqanmanjina qillqakunan tiyan. Imaynatataq, imaptintaq wak simimanta kaq sutikunata qillqana tiyan. Imaynatataq, imaptintaq yupaykuna qillqakunan tiyan. Imaynatataq qhichwa rimay ñiqichasqa kanan tiyan. Imaynatataq ch'ikukuna apaykachakunan tiyan. Imaynatataq k'utu¹ simikuna qillqakunan tiyan. Ima k'utu simikunataq tiyan. Imaynatachus simikunata mirachina tiyan. Imataq, mayqinkunataq kikinñiq simikuna kasqankuta riqsichikun. Imaptintaq

¹ K'utu simiqa kastilla simipi 'abreviación' ñiyta munan.

qhichwapiqa yuyayninmanjinataq kayninmanjinataq
qillqakunan tiyan.

Kunan pachapi qhichwa simiqa manaña rimakullanchu,
astawanpis qillqakuntaq ñawirikuntaq. Chayrayku tukuy
runa qhichwata rimaq, qillqaq, qhichwapi yachachiqqa
imaynatachus, imaraykuchus, mayk'aqchus, imawanchus
qhichwa simipi qillqakunanta riqsinan tiyan.

Kay p'anqapi tukuy ima rikhuriqqa unay
pachapiña paqarirqa. Yachaywasipi qhichwa simi
yachachikusqanmantapacha, yachachiqkunaqa
umalliqkunaqa qhichwa kaqkunata, yachachiqkunata,
qhichwapi qillqaqkunata ima ñanchariyninmanta
tapukuq kanku. Paykunata jatun qutuchakuyman
waqyarqanku, chaypitaq yuyaychakusqankuta,
pallasqankutariqsichirqanku. Tukuytaq yuyaycharikuspa,
umancharikuspa imaynatataq qhichwa simi qillqakunanta
riqsichirqanku. Kay tukuy imatataq riqsinankuta
junt'akunanta ima kamachirqanku.

Jinapis kay qhichwa simip ñanchariyninqa manaraq
tukuchasqachu. Kunanmanta qhipamanqa, astawan
allinta, astawan sut'ita kay qhichwa simi qillqakunanpaq
astawanraq umanchakunanchik tiyan.

Chayrayku kayjina p'anqapi imapis sut'inchakunanta
munaqkuna, imatapis yapaykuyta munaqkunaqa,
t'ukurisqanta, jamut'akusqanta, ruwayninpi
yachaqasqankumanjina ima riqsichinanku tiyan.

Ajinamantataq qhipaman qhichwa jamuqkunaqa astawan
allinta qillqarinqanku.

¿Imaraykutaq jukjinallata qillqananchik, kitimanjinataq ñawirinanchik parlananchik tiyan?

Ñawpa pachapi qhichwa simita runaqa rimallaq kanku, mana qillqaqchu kanku. Wasi ukhullapi, ayllu ukhullapi, rimaqkunapuralla rimariq kanku. Rimaspallapunitaq mana yachaqkunaman yachachikuqchu. Jinapis wakinqa unaymantapacha qhichwa simipi qillqaq kanku. Kay qillqaqkunari mana jukjina sanampakunallawanchu qillqaq kanku, manaqa imaymana sanampawan qillqaq kanku. Chayrayku mana jukjina sanampakunallachu tiyan, manaqa imaymana sanampa tiyan. Jinallapuni kanman chayqa ichapis mana wakkuna qillqasqankuta jap'iqayta atisunmanchu, chayrayku jukjinallata qillqakunan tiyan. Chayraykutaq kay "Qhichwa simip ñanchariyninta" umanchakuspa, qhichwa simip kayninta qhawarispa, imaynatataq unay pachapi rimakuq kasqanta qhawarispa, ima qillqakun.

"Qhichwa simip ñanchariyninqa" imaynatachus qhichwa simi qillqakunanta kamachin. Kayri ima yuyaykunawanchus ruwakurqa, chay ruwarikuyninpiri imatachus tukuy tantakuq juñirqanku ima ñiyta munan. Kaytaq kastilla simipiq normalización ñisqa ñiyta munan, qhichwapiri "ñanchariy" ñispa ñikun.

Ñanchariy yuyaywanqa qhichwa simita tukuy runa jukjinallata qillqana kasqanta kamachin. Kay ñanchariypa yuyayninqa tukuy pampachasqa simikunata kutirichiyta munan. Chaypaqri kay qhichwa simiqa tukuy imapi rimakunantaq qillqakunantaq tiyan. Manaña unay pachapijina ayllu ukhullapichu rimakunan tiyan, manaqa tukuy chiqanpi: ayllupi, llaqtapi, jatun llaqtapi rimakunan

tiyan. Kay simipiri wayra simiñiqta, mit'awañiqta, karu rimanañiqta ima rimakunantaq qillqakunantaq tiyan. Jinallatataq yachaywasikunapi, mama yachaywasikunapi, jatun yachaywasikunapi, qutuchakuy wasipi ima rimakunan kachkan.

Kay ñanchariyri mana tukuy simijina qhawasqallatachu kananta ñichkan. Manaqa, kay qhichwa simiqa, ima sanampawanchus, imaynatachus qillqakunanta, imaynatachus qhapaqyananta ima ñichkan.

Kayri tukuy qhichwa simipi qillqaqkuna qillqasqanchikta jap'iqananchikpaq, maypipis kaspajukjinallata qillqananchikta mañachkan.

¿Imaptintaq jukjinallata qillqanchik, kitimanjinataq ñawirinchiktaq parlanchiktaq?

Rimaypiqa mana tukuychu jukjinallamanta ima simitapis ñinchik, manaqa wakin runaqa wakjinata ñinku, jukkunataq wakjinata ñillankutaq. Qhichwa simita ñancharinanchikpaqqa jukriqlata qillqananchik tiyan mana imaynatachus parasqanchiktachu qhawananchik tiyan. Tukuy qhichwa runa maypipis qhichwa simipi qillqasqata jap'iqanankupaqqa jukjinallata qillqananchik tiyan. Kayqa tukuy runa maypipis kaspajukjinallataq rimaspa, pipis qillqaptin, kikin yuyasqanta jap'iqananchikpaq kachkan.

Manaqa sapa jukninichik rimasqanchikmanjina qillqaptinchikqa imaymana qillqaychari kanman, chaytari mana tukuychu jap'iqanchikman.

Kay qhichwa simip ñanchariyninqa kay yuyaykunawan ruwarikurqa:

- ✓ Imaynatataq unay pachapi parlakuq karqa, qillqakuq karqa, chayta jap'ikurqa.
- ✓ Imaynatataq qhichwa rimaqkuna ch'uyata rimarinku, chaytapis jap'ikullarqataq.
- ✓ Imaynatataq yachachiypi apaykachakunan tiyan, chaytapis jap'ikullarqataq.
- ✓ Imaynatataq Bolivia suyupitaq, wak suyukunapitaq imaymana qhichwa simita rimarinku, chaytapis jap'ikullarqataq.

Kay yuyaykunaqa ñawpaqta Qhichwata qillqanapaq p'anqapi uyanchakurqaña,² kay p'anqaga Pedro Plaza qillqasqan karqa. Chay p'anqap ukhunpi kaqtaqa jatun qutuchakuypi 1995 watapi imaymana qhichwa runaman riqsichikurqa. Chay tantanakuypiq yachachikuna, qillqaqkuna, yachaqkuna ima yuyaychakusqankuta sut'incharqanku. Paykunap yuyayninkutataq pallarikurqa. Wakin yuyayri qhichwapi p'anqakunata qillqakuchkaptin pallarikurqa. Chay tukuy imawantaq watiqmanta qillqakullarqataq.

Qhichwa simip ñanchariyninqa PEIB³ ñisqapi qillqayta qallarikurqa, kunankamataq astawan kallpachasqaña kachkan. Kay p'anqapitaq chay tukuy ima pallakusqanwan wakichikun. Kaytaqa ima p'anqapis, ima qillqapis qhichwa simipi qillqasqa kananta munaspa qillqakun. Chaypaqri kay yuyaykunata yuyarina tiyan.

2 Uyanchakuy simiqa, kastilla simiplqa, '*publicado*' ñiyta munan.

3 PEIB: Proyecto de Educación Intercultural Bilingüe, Iskay simipl kawsaypurapi yachachiy wakichiy chayman ñikun.

Manataq kaytaqa qunqananchikchu tiyan. Kay
yuyaykunataqa qhichwapi qillqanankupaq
yuyarikunan tiyan, jinapis parlarinakuypiqa tukuy
parlasqankumanjinalla kanan tiyan.

QHICHWAP SANAMPANKUNA

Kay sanampakunaqa Jatun Kamachiy 20227 yupaywan llusqirqa, kaytaq 10 p'unchawpi, ariwaki killa kachkaptin 1984 watapi kamachikurqa.

A a, Ch ch, Chh chh, Ch' ch', I i, J j, K k, Kh kh, K' k', L l, Ll ll, M m, N n, Ñ ñ, P p, Ph ph, P' p', Q q, Qh qh, Q' q', R r, S s, T t, Th th, T' t', U u, W w, Y y.

Sanampakunap allin qillqakuyninmanta

Ñancharisqa simikunaqa tukuy qhichwa rimaqkunapaq juklla, sapa ayllumanjinataq, sapa llaqtamanjinataq ñawikunan tiyan. Kayqa mana tukuy rimaqkuna jukjinallata parlarisqanchikrayku. Chayrayku allinta qillqanapaqqa kayta sumaqta riqsinanchik tiyan. Ima qillqatapis sumaqta umanchakuspa qillqananchik tiyan.

A/a uyaywa

Kay a uyaywaqa⁴ mana jayk'aqpis wakjinayanchu. Jinapis simip, phatmip qallariyninpi, tukukuyninpi, iskay upayarip⁵ chawpinpipis riyta atin.

4 Uyaywa simliqa, vocal ñiyta munan.

5 Upayari simliqa, consonante ñiyta munan; Jinapis uyantin/sanampa

aksu
tantan
maran

akllay
allpaqa
maqt'a

I/i uyaywa

Kay /i/ uyaywaqa wakin kutiqa [e]⁶ uyaywajina uyarikun, wakin kutitaq [i] uyaywajinalla uyarikun.

- Kay i uyaywa simi saphip ukhunpi q upayariwan rikhuriptin astawanqa [e] uyaywajina rimarikun, chaywanpis i uyaywawanpuni qillqakunan tiyan.

riqsiy
t'iqpay
ch'iqchi

siqsiy
chiqniy
piqtuy

- Kay i uyaywa simi saphip ukhunpi p, t, ch, k upayariwan rikhuriptin, manataq q kaptin, astawanqa [i] uyaywajina rimarikun, chayrayku i uyaywawanpuni qillqakun.

llipt'a
thatkiy
phichqa
chikchi

lliklla
pituy
khichka
sikllay

⁶ Kay tuyruwan () qillqakuptinqa imaynatachus uyarikusqanta riqsichikuchkan. Kay//jukwan riptinri uyari kasqanta ñlkuchkan, kay < > jukwan riptinri imaynatachus willqakusqanta riqsichichkan.

U/u uyaywawan

Kay u uyaywa wakin kutiqa [o] uyaywajina uyarikun, wakin kutitaq [u] uyaywajinapuni uyarikun.

- Kay u uyaywa simi saphip ukhunpi q upayariwan rikhuriptin astawanqa [o] uyaywajina rimarikun, chaywanpis u uyaywawanpuni qillqakun.

suqta	puqtu
t'uqpiy	suqsu
chuqru	t'uqra
qhuya	qutu

- Kay u uyaywa simi saphip ukhunpi p, t, ch, k upayariwan rikhuriptin, manataq q kaptin, astawanqa [u] uyaywa jina rimarikun, chayrayku u uyaywawanpuni qillqakun.

upyay	uchpha
juk	chukcha
mutkhiy	pukllay
jutk'uy	chuklla
phuchka	pukyu

- Chayrayku kay u uyaywa [o] uyaywamanjina wakjinayariptinqa phatmip tukukuyninpiqa kay q sanampawanpuni qillqakun.

Q/q sanampawan

Kay q sanampaqa maypichus rikhurisqanmanjina wakjinamanta ñikun.

- Phatmip qallariyninpi kaptinqa kunkanchik ukhupi ñikun, [q] sanampajinataq uyarikun, wichq'asqa wayrari mana llusqsimunchu.

qallu
quy
irqi

pirqa
qiru
urqu

- Phatmip tukukuyninpi kaptintaq kay [x] [j] sanampajina manaqa iskay [jj] sanampajina ñikun, jinapis q sanampawanpuni qillqakun.

llaqta
musuq
suqta

riqsiy
siqsiy
t'uqyay

K/k sanampawan

Kay k sanampaqa maypichus rikhurisqanmanjina wakjinamanta rimarikun.

- Phatmip qallariyninpi kaptinqa [k] sanampajinapuni ñikun.

karu
kiru
yaku

kutiy
kutay
maki

- Phatmip tukukuyninpi kaptinqa, [j] sanampajina ñikun, jinapis k sanampawanpuni qillqakun.

lliklla
pukllay
chukcha

[llijlla]
[pujllay]
[chujcha]

rikra
juk
rikch'ay

J/j sanampawan

Kay j sanampaqa simip qallariyninpitaq, phatmip qallariyninpitaq qillqakun. Manataq jayk'aqpis simip tukukuyninpi, phatmip tukukuyninpiqa qillqakunchu.

jatun	jaya
juku	juch'uy
Muju	jina

Kay j sanampa simip qhallariyninpi wakin llaqtakunap rimayninpiqa [j] sanampajinapuni ñikun, wakin llaqtapitaq mana ñikunchu. Chayjina simikunari kaykunam kanku:

jallp'a	allpa
jamawt'a	amawta
jarawi	arawi
jatun	athun
jisq'un	isq'un
juk	uk
jukumari	ukumari
juqhariy	uqhariy
jurqhuy	urqhuy

Kayjinata wakjinayarisqankuraykuqa, imaynatachus, mayqinchus unay pachapi ñikusqankuta sut'inchawanchik. Chayta riqsispañataq chay simikunataqa j sanampawanpuni qillqakun.

Ch/ch sanampawan

Kay ch sanampaqa iskay ch'aqwayniyuq/t'uqyayniyuqjina ñikun.

- Phatmip qallariyninpi rikhuriptinqa, ch sanampajinapuni ñikuntaq qillqakuntaq.

chawlla
chiri
chuki

chupa
chunka
churi

- Phatmip tukukuyninpi rikhuriptinqa kay [sh] uyaywajina⁷ ñikuptinpi, ch sanampawanpuni qillqakun.

phuchka	[phushka]	uchpha
khichka	[khishka]	phichqa
qhuchpay	[qhushpay]	k'ichki
qhichwa	[qhishwa]	michkha
machkha	[mashkha]	achkha
wichq'ay	[wishq'ay]	p'uchqu

LI/II sanampawan

Kay II sanampaqa kimsa t'uqyayniyuq ñikun.

- Phatmip qallariyninpi kaptinqa II sanampajina ñikuntaq qillqakuntaq.

llakiy
llullu
llika

llamt'a
llaqllay
llasa

- Simip phatmin tukukuyninpi [II] sanampajinallapuni qillqakun.

7 Uyari simiqa 'fonema' ñiyta munan.

millka
millma
jallch'ay

mallku
jallmay
mallki

- Phatmip tukukuyninpitaq sanampap
ñawpaqinpitaq riptinri kay ll sanampaqa [l]
sanampajina ñikun, jinapis p, t, ch, k, q sanampap
ñawapaqinpiqa ll sanampawanpuni qillqakun.

allqu	jinatataq ñikun	[alqu]
p'allqa	jinatataq ñikun	[p'alqa]
jallq'a	jinatataq ñikun	[jalq'a]
qallcha	jinatataq ñikun	[qalcha]
p'ullqu	jinatataq ñikun	[p'ulqu]
qillqa	jinatataq ñikun	[qilqa]
qullqi	jinatataq ñikun	[qulqi]
jullq'i	jinatataq ñikun	[julq'i]
qillqay	jinatataq ñikun	[qilqay]
pillpintu	jinatataq ñikun	[pilpintu]
p'allta	jinatataq ñikun	[p'alta]

Astawan ñawpaq pachapi, [l] sanampaqa mana karaqachu,
chayrayku simikunaqa ll sanampawan qillqakuq kanku.
Chay simikunari kaykunamin kanku.

Achallay achallakuy

M/m sanampawan

Kay m sanampaqa iskay jinamanta jawanchayniyuq
ñikun.

- Simip qallariyninpi kaptinga m sanampajina ñikuntaq qillqakuntaq.

manka
mink'a
miray

muk'u
muyu
mathi

- Wakin simip, phatmip tukukuyninpi riptinri rimaypiqa [n] sanampajina ñikun, jinapis qillqaypiqa kay m sanampawan qillqakun. Kayjina simikuna kanku.

llamt'a
qam
chhamqa

kimsa
llamk'ay
kamcha (mikhunapaq)
kancha (pukllanapaq)

N/n sanampawan

- Kay n sanampaqa, qallariq simipitaq, qallariq phatmipitaq rikhurin.

Nanay
Nuna
Mana

nina
nina nina
qina

- Kay n sanampaqa simip, phatmip qhipanpipis rikhurillantaq.

ñan

winkhuy

MAYK'AQTAQ M SANAMPA P SANAMPAP ÑAWPAQINPI QILLQAKUN?

Qhichwa simipi kay m sanampaqa mana kastilla simipi jinapunichu p sanampap ñawpaqinpi qillqakun. Kay m sanampawan p sanampap ñawpaqinpi qillqakusqanta yachanapaqqa, kayta sumaqta umanchakunanchik tiyan.

- Mayqin simipis saphinpi m sanampayuq kaptinqa m sanampawanpuni p, ph, p' sanampap ñawpaqinpi qillqakun.

jampi
llamp'u
jamp'atu

chumpi
pampa
llamk'ay

- Ima simipis saphinpa qhipanpi -mu + -pu k'askaqwan khuska riptinkuqa, -mu k'askaqqa -pu k'askaqqa ñawpaqinpi kasqanrayku -m sanampaman tukun, chayraykutaq m sanampawanpuni qillqakunan tiyan.

Kayta riqsinapaqqa kay rimaykunata sumaqta umancharikuspa qhawarinachik.

Mamanpaq mankata ranti -mu -pu -n jina kanman, jinapis kayjinata ñikun Mamanpaq mankata rantimpun

Sut'inchanaq. Kay “rantimpun” simipiqa -m sanampaqa k'askaqa kachkan, kay -mu k'askaqa 'richkasqanta' ñinayachkan; jinapis kay -pu k'askaqa ñawpaqinpi kaptinqa, -m sanampallaman tukun, chayraykutaq jinata qillqakun.

Mamanpaq mankata ranti -mu -pu -n jina kanman, jinapis kayjinata ñikun Mamanpaq mankata rantimpun

- Kayqamsimiqa, tukukuyninpi m sanampayuqpuni. Chayrayku, p sanampap ñawpaqinpiqa kay m sanampawanpuni qillqakunan tiyan.

Qampi kawsani, qampi tarini...

Qampuni musquchiwanki, qampuni kusirichiwanki...

Qampaq kawsasaq, qampaq llamk'asaq...

Qampaqpuni sunquy kanqa

¿Mayk'aqtaq n sanampawan p sanampap ñawpaqinpi qillqakun?

- Mayqin simipis saphinpi n sanampayuq kaptinkuqa, p sanampap ñawpaqinpiqa n sanampawanpuni qillqakunan tiyan.

ñanpi...

ñan -pi

- Ima saphimanpis -n k'askaqtayapaykuptinchikqa, kay -n k'askaqtaq kimsa kaq runap kasqanta rikuchichkan, chayrayku n sanampawanpuni p sanampap ñawpaqinpi qillqakunan tiyan. Qhawarinachik.

wawanpa
llaqtanpi

wawa -n -pa
llaqta -n -pi

- Ima simip saphinmanpis -wan k'askaqta yapaykuptinchikqa, kay k'askaqqa n sanampawanpuni p sanampap ñawpaqinpi qillqakunan tiyan.

Qusanwanpunichu tukuy imata ruwanqa?

Qusa -n -wan -puni -chu tukuy imata ruwanqa?

Allqunwanpis jamullanqataqchu?

Allqu -n -wan -pis jamullanqataqchu?

Sut'inchanaq. Yachanaq n sanampawanchus, m sanampawanchus p sanampap ñawpaqinpi qillqanapaqqa, sumaqta t'ukurina tiyan. Chaypaqqa, kay iskay rimayta qhawarinachik, t'ukurispataq imaptinchus jukqa m sanampawan juktaq n sanampawan qillqakusqanta yacharisunchik.

Payqa llamk'anpuni

Kaypi -n k'askaqqa 'pay' ruwachkasqanta ñiyta munan.

Payqa llamk'a -n -puni.

Paypaq llamk'ampuni.

Kaypi -m sanampaqa -mu k'askaq kachkan, kaytaq ñuqa paypaq rispa llamk'ampusqayta ñichkan. Paypaq llamk'a -m -pu -ni.

Ñ/ñ sanampawan

- Kay ñ sanampaqa, qallariq simipitaq, qallariq phatmipitaq rikhurin.

Ñañay
Ñuk'u
Ñan

ñiqi
ñuñu
ñiy

Yuyarinapaq: ñiy kastillapi 'decir' ñiyta munan. Kay ñ sanampawan qillqaspa kay iskay simita riqsinchik:

Ñiy parlaymanta ñina 'digamos' llusqsimun; nina-taq ninamanta, chaytaq rarway kachkan.

Nina
Ñina
Ninayan
Ñinayan

rarway
parlana, rimana
'se vuelve fuego'
'quiere decir'

R/r sanampawan

- Kay r sanampaqa simip, phatmip qallariyninpitaq tukukuyninpitaq rikhurin.

rikuy
rikhuriy
pharpa

murmu
kuntur
muru

- Kay r sanampa kay simip qallariyninpi kaptinqa, rimaypi [l] sanampajina ñikun, jinapis r sanampawan qillqakun.

rikra
ruru
raphi
ruqutu

[lijra]
[luru]
[laqhi]
[luqutu]

S/s sanampawan

Kay s sanampaqa mana mayk'aqpis wakjinayanchu manaqa, kikintapuni mayqin simip kitinpipis kaspa ñikun.

- Kay s sanampaqa qallariy simipitaq qallariy phatmipitaq qillqakun.

sisa
sankhu
wiksa

suqsa
sik'iy
k'usillu

- Jinallatataq kay s sanampawanqa simip tukukuyninpipis, phatmip tukukuyninpipis qillqakullantaq.

mask'ay
sipas

phaskay
qanchis

- Kay -sqa, -spa k'askaqkuna kaqkunaqa s sanampawanpuni qillqakunku.

Qayna anchata mikhusqa, chayrayku wiksan nanachkan.

Qayna anchata mikhu -sqa, chayrayku wiksan nanachkan.

Takispa, tususpa llaqtapi kachkanku.

Taki -spa, tusu -spa llaqtapi kachkanku.

T/t sanampawan

Kay t sanampaqa maypichus rikhurisqanmanjina iskay jawanchayuq ñikun.

- Phatmip qallariyninpi kaptinqa kastilla simipijina ñikun [t].

tata

titi

tanqay

tuta

tikray

tinkuy

- Kay simikunaqa phatmip tukukuyninpiqa t sanampawan qillqakunku, jinapis rimaypiqa [s] sanampatajina ñikun. Kay simikunaqa kaykunajina kanku.

jutk'u

[jusk'u]

thatki

[thaski]

mutkhiy

[muskhiy]

utqhay

[usqhay]

WAKIN K'ASKAQPA ALLIN QILLQAKUYNINMANTA

Wakin k'askaqa rimaypi wakjinayarinku. Kayqa mana tukuy llaqtapichu, manaqa wakin llaqtallapi. Jinapis tukuyñiqpi qillqasqanchikpi ñichkasqanchikta yachanankupaqa, jukjinallata qillqananchik tiyan.

Jina kananpaqa kay k'askaqkunap allin qillqakuyninta sumaqa riqsinanchik tiyan.

-p/-pa k'askaqmanta

Kay -q, -qpa, -ypata, -paq Qulla Suyupi k'askaqkunaqa qillqaypiqa -p k'askaqwan, manaqa -pa k'askaqwan qillqakunku.

- Saphi uyaywapi tukukuptinqa kay -p k'askaqwan qillqakun.

Ñuqap mamay jinatataq rimakun [Ñuqaq mamay]

- Saphi upayariypi tukukuptinqa kay -pa k'askaqwan qillqakun.

Qampa llaqtayki jinatataq rimakun [Qampaq llaqtayki]
Wawa-y-pa llaqtan jinatataq rimakun [wawaypaq llaqtan]

-chka k'askaqmanta

Kay -chka k'askaqqa kay jawanchaykunayuq: -sa, -sha, -ska, -shka, -ja, -chka kitimanjina ñikun; qillqaypitaq kay -chka jinata qillqakun.

Purichkani.	jinatataq rimakun [purisani, purishani, puriskani, purishkani, purijani, purichkani ima]
Mikhuchkani.	jinatataq rimakun [mikhushkani, mikhuchkani, ...]
Ripuchkani.	jinatataq rimakun [ripuskani, ripujani, ...]

-chik k'askaqkunamanta

Kay -chik achkhayachiq k'askaqqa k sanampawan qillqakun, jinapis rimaypiqa [-chik], [-chaq] manaqa [-chis] ñispa ñikun. Jinapis qillqaypiqa k sanampawanpuni qillqakunan tiyan.

Ñuqanchikqa.	jinatataq rimakun [Ñuqanchiq, ñuqanchis, ñuqanchaq]
Kutimusunchik.	jinatataq rimakun [Kutimusunchiq, kutimusunchis, ...]
Llaqtanchik.	jinatataq rimakun [llaqtanchiq, llaqtanchaq, llaqtanchis]
Ruwanachik.	jinatataq rimakun [Ruwanachiq, ruwanachaq, ...]

-pti k'askaqmanta

Kay -pti k'askaqqa rimaypi [-qti], [jiti] ñikun, jinapis qillqachkaspaqa -pti k'askaqwan qillqakun.

Ripuptyki	jinatataq rimakun	[ripuqtiyki] [ripujjtiyki]
Jamuptin	jinatataq rimakun	[jamuqtin] [jamujjtin]
Puriptinku	jinatataq rimakun	[puriqtinku] [purijjtinku]

-q k'askaqmanta

Pipis imatapis ruwaqqa kay -q k'askaqwan qillqakun.

Taqi imillaqa manañam kutimunqachu.
 Puriq wawaqa wayq'uta chinkaykun.
 Pukllaq wawakunaqa pampapi pukllachkanku.
 Ripuq runaqa watiqmanta wataman kutimullanqataq.

K'askaqkunata rikch'arichiyanta

Qhichwa simipi wakin k'askaqqa unay pachaña chinkapunku, runaqa manaña chaykunawan rimankuchu. Jinapis chay k'askaqkunataqa rikch'arichichkanchik, kunanmanta qhipamanqa chaykunawan rimarinanchik tiyan.

Wakin k'askaqtari rimaypipis qillqaypipis manaña apaykachakunchu, jinapis kuraq runaqa rimachkankuraq. Chayrayku mana chinkapunankupaqa tukuy runa qillqananchiktaq rimananchiktaq tiyan. Chay k'askaqkunaqa kaykunamin kanku.

-cha juch'uyyachiq k'askaqmanta

Tukuy ima juch'uy kaqta manaqa munasqa kaqta ñinapaqqa -cha k'askaqwan rimakuntaq qillqakuntaq, jinapis kunan pachapiqa kastilla simimanta kay -itu k'askaqtaq -ita k'askaqtaq qhichwa simiman yaykumunku, runari kaykunata rimaypitaq qillqaypitaq apaykachanku. Jinapis qhichwa simitasinchiyachinapaqqa -cha k'askaqta rikch'arichinanchik tiyan.

Warmicha	'mujercita'
Wasicha	'casita'
Allqucha	'perrito'
Mamacha	'mamita'

Sut'inchanaq. Qillqamanjina, -cha k'askaqwan, -itu k'askaqwan qillqayta atinchikman. Yachaywasipaq qillqaspaqa -cha k'askaqwan qillqayta atinchik. Runap rimasqanta, sut'inchanaq -itu k'askaqwanpis, -ita k'askaqwanpis kikin runa ñisqanmanjina qillqayta atillanchiktaq.

-taq k'askaqmanta

Ima tapuypis tapuq suti rantikunawan ñikuptinqa, kay -taq k'askaqwanpuni qillqakunan tiyan.

Maymantataq kanki?
Imataq kay?
Pitaq maqasunki?
Mayk'aqtaq llaqtaykiman kutimpunki?
Imatataq munanki?

Kay -taq k'askaq t'akakuptinqa, rimayninpitaq qillqayninpitaq tapuq suti ranti simita wakjinayachin, chayrayku jukkunaqa kay tapuq sutirantip qhipan sanampantaqa sinchiyachinawan qillqanku, kayjinata:

Jinata ñinku: Maymantá kanki?
Jinatataq qillqakunan tiyan: Maymantataq kanki?

Jinata ñinku: Imata ruwanki?
Jinatataq qillqakunan tiyan: Imatataq ruwanki?

Jinata ñinku: Pí maqasunki?
Jinatataq qillqakunan tiyan: Pitaq maqasunki?

Jinata ñinku: Mayk'áq llaqtaykiman
kutimpunki?
Jinatataq qillqakunan tiyan: Mayk'aqtaq
llaqtaykiman kutimpunki?

Jinata ñinku: Imatá munanki?
Jinatataq ñikunan tiyan: Imatataq munanki?

Jinata ñikun: Jinatataq qillqakunan tiyan
Maymantá kanki? Maymantataq kanki?

Sut'inchanaqa. Kayjina qillqay qhichwa simita wakjinayachisqanraykuqa mana allinchu, chayrayku kay -taq k'askaqa qillqaypiqa manaña t'aqaranachu tiyan.

Takintaq tusuntaq

-mi/-m k'askaqmanta

Kay -m,-mi k'askaqqa rimaytaqa astawan sut'inchán, yachasqanchikta ima kallpawan riqsichin.

- Kay -mi k'askaqqa simi upayaripi tukuptin qillqakun.

Paymi ruwanqa.

Ñuqanchik rantisqanchikmi k'acha.

Karu llaqtamanmi ripusaq.

- Kay -m k'askaqri simi uyaywapi tukuptin qillqakun. Qhawarinachik:

Ñuqam ruwasaq.

Wak llaqtapim chayta tarirqani.

Manam jamunqachu ñin.

-si k'askaqmanta

Kay -si/-s k'askaqqa rimaypi wak runa willawasqanchikta, mana kikin ñawinchikwan rikusqata, mana allin yuyasqata riqsichin.

- Kay -si k'askaqqa simi upayaripi tukuptin qillqakun.

Paysi chaytaqa ruwasqa.

Qamsi manaña watiqmantachu ruwasqanki.

Ñuqanchiksi akllasqa kasqanchik.

-qa sinchiyachiq k'askaqmanta

Kay k'askaqtaqa ima simitapis sinchiyachinapaq qillqakun.

- Kay-qak'askaqqawakinkitipichinkapunayachkan, manajina kananpaqqa rimaypitaq qillqaypitaq rikch'arichinanchik tiyan.

Wawayqa manaña kutimunqachu.

Minchhaqa watiqmanta tantanakusun.

Ñuqaqa Chuqichaka llaqtamanta jamuchkani.

Mama Sisamanta parlaspa, pay llamk'anpuniqa

Payqa yachachiq

Wawayqa qhapaq

ACHKHAYACHIQMANTA

Achkhayachiqqa mana kastilla simipijinachu. Chayrayku imaynatachus qillqaypipis rimaypipis apaykachakunanta riqsina tiyan.

-kuna achkhayachiq k'askaqpa qillqakuyninmanta

Qhichwa simipiqqa sutikunata, sutillikunata, suti rantikunata achkhayachiyta munaspaqa kay -kuna achkhayachiq k'askaqwan rimakuntaq qillqakuntaq.

warmikuna
paykuna
wawakuna

sipaskuna
qharikuna
wasikuna

Jinapis wakin runaqa kastilla simimanta mañarikuspa kay -s achkhayachiq sanampawan parlanku. Wakin runari iskaynin k'askaqta ima saphimanpis yapaykuyta yachanku. Kaytaq mana allinchu. Qhawarinachik.

wawaskuna
wawa -s -kuna
wasi -s -kuna

wawakunas
wawa -kuna-s
wasi -kuna-s

Jinata ñikuptinqa iskay kutita achkhayachikun, kaytaq mana allinchu. Chayrayku kay -kuna k'askaqllawan qillqakunan tiyan.

wawakuna
wasikuna

Kay -kuna achkhayachiq k'askaqa mana kastilla simipijinachu apaykachakun. Yachanapaq mayk'aqchus mana apaykachakusqantaqa kayta qhawarinachik.

- Rimaypipis qillqaypipis ima simitapis yupaykunawan achkhayachikun chayqa, yupaytaq machkhachus kasqanta ñichkaptinñaqa, manaña -kuna k'askaqaqa qillqakunchu. Qhawarinachik:

Kimsa wawa yachaywasipi tinkusqanku.

Tawa waka jaqay ura qaqaman chinkaykusqanku.

Pachak runa chakipi ñanta jatun llaqtakama risqanku.

- Jinapis yupay -ntin k'askaqwan riptinqa, sutikunataqa manaña -kuna k'askaqwanchu qillqakun.

Phichqantin qhari rimarirqanku.

Waranqantin warmi tantanakuyman rinku.

Tawantin wawa jatun mamap wasinman jawarisqanta uyariq risqanku.

Phichqantin uywa t'uqyaqa uyariytawan urqu pataman ayqirisqanku.

Chunka iskaynintin llaqtamanta runaqa karu llaqtaman mitmasqanku ñin.

- Kay -kuna k'askaq imapis ñawray kasqanta, juk qutullapi kasqanta riqsichichkaptinqa, qillqakunanpuni tiyan. Chaypaqaqa kayta qhawarinachik:

Yawarkuna (imaymana yawar kasqanta ñinapaq).

Yawarkunaqa mana jukjinallachu, runap kasqanmanjinaqa imaymanam kanku.

Uywakuna (imaymana uywa kasqankuta ñinapaq).

Juch'uy imillaqa uywakuna mikhunankupaq jaqayñiqman michiq rin.

Qillqakuna (imaymana qillqa kasqankuta ñinapaq).

Qillqakunaqa jawariy, willay, arawi, wayk'una qillqa, kawsay qillqa ima kayta atinku.

- Imaymana, achkha, tukuy, wakin simikuna sutip ñawpaqinpi riptinqa manaña -kuna k'askaqa qillqakunchu, kayqa kay simikuna achkhayachiq kasqankuraykuña.

Mama Isikaqa Machaka ayllumanta imaymana papa mujuta rantiq richkan.

Tukuy wawa sapa p'unchaw yachaywasiman yachaqaq rinanku tiyan.

Aylluyman apakunaypaq Arani llaqtamanta achkha t'antata rantikamusaq.

Wakin runaqa mana ñisqaykita jap'iqankuchu.

RUNA SIMIMANTA

Runa simiqa mana juk runallamantachu rimachkan
manaqa, yuyayninpiqa achkha runa kaqkunamanta
ñichkan. Chayrayku rimaypitaq qillqaypitaq manaña
-kuna achkhayachiq k'askaqa apaykachanachu tiyan,
jinapis rimachiyqa achkhayachiq k'askaqwanpuni rinan
tiyan. Qhawarinachik:

Runaqa jaqay chimpata wasaykamuchkanku.

Runalla tampumanqa junt'aykamusqanku.

Manaña runa phiñakunankupaqa, ñisqankuta
uyarina tiyan.

Kutin kutin simikunamanta

Iskay kuti qillqasqa suti, kutikipasqa simiqa imatapis
achkhayachin. Jinapis simikunataqa mana t'inkisqatachu
qillqana tiyan.

sach'a sach'a

rumi rumi

ichhu ichhu

sara sara

nina nina

t'iyu t'iyu

qhuchi qhuchi

khichka khichka

jawa jawa

tawa tawa

PACHATA RIKUCHIQ, RIQSICHIQ, SUT'INCHAQ K'ASKAQKUNAMANTA⁸

Pachata rikuchiq k'askaqkunaqa qillqamanjina apaykachakun. Kayta yachanapaq sapa qillqa imaynachus kasqanta yachana tiyan, ima pacha k'askaqwanchus qillqakusqantapis yachanallataq tiyan.

–sqa k'askaqqa mana rikusqa pachasta riqsichin

Kay –sqa k'askaqqa unay pachapipis kunan pachapipis mana ñuqanchik kikin qhawasqanchikta, mana riqsisqanchikta mana yuyasqanchikta willanapaq apaykachakun. Kay k'askaqwanqa jawariyta, paqarichiq jawariyta, willay qillqakunata, tukuy ima mana rikusqanchikmanta, mana riqsisqanchikmanta qillqanapaq apaykachanchik.

Atuqqa “Mana munanichu” ñispa ripusqa ñin. Quwitaq manchay phiñasqa qhipakusqa ñin.
Quchapampaman jamuchkaspa juk awtu ñanpi
k'umpuykukusqa, iskay runataq wañusqanku ñin.

Kay –sqa k'askaqtaqa jawariypi rimaqkunap ñisqankuta qillqakuptinqa ñispa simiwantaq ñiy rimachiqwantaq qillqakunan tiyan. Chaypaqqa ñawpaqpi rikuchikusqanta watiqmanta ñawirinachik.

⁸ Pacha rikhuchiq k'askaqkunaqa, kastilla simiplqa 'sufijos marcadores de tiempo' sutiwan riqsikun.

-rqa k'askaqa riqsisqa paqchata riqsichin

Kay -rqa k'askaqa qhawasqanchikta, riqsisqanchikta willanapaq, yuyasqanchikta, riqsichinapaq ima qillqakun. Kay -rqa k'askaqwanqa kawsay qillqata, kawsayninchikpi imapis ruwasqanchikta, riqsichinapaq apaykachakun. Qhawarinachik:

Qayna wataqa llaqtaypa rayminpiqa chayjinata tusurqani, takirqani, mikhurqani, manchayta kusirikurqani. Kunantaq tukuy qullqiyta tukurpasqayrayku llakiymanta kachkani.

Sutiyqa Víctor Hugo Echeverría Gómez, P'utuqsi llaqtap Pocoata jatun ayllunpi llamk'arirqani. Tataypis Pocoata llaqtallapitaq llamk'arqa.

Qanimpa killa wawayta tapukuq rispa unaymanta masiwan tinkukurqani. Iskayniykutaq tukuy ima ruwasqaykumanta yuyarikurqayku. Juk kuti manchayta juk pukllanarayku maqanakurqayku...

-y, k'askaqa kamachiq⁹ k'askaqmanta

Kay -y kamachiq k'askaqa, imatapis, qamman kamachinanpaq apaykachakunan tiyan. Kayjina k'askaqkunawanqa imaymana kamachiy qillqakunata qillqakun: wayk'una qillqata, pukllana qillqata, ruwana qillqata ima qillqakun.

Q'unchamanqa mankata churay.

Chaymantaqa pisi kachita jich'ay.

Qhipamanqa runtutawan aychatawan churay.

9 Kay kamachiq k'askaqkunawaq kastilla simipi 'modo Imperativo' sutiwan riqsikun. Ecuador Suyupitaq 'kachachik' sutiwan riqsikun

-na k'askaqmanta

-nachik, -nanchik, -nayki, -naykichik, -nan, -nanku
k'askaqkunamanta.

Kay -na k'askaqkunawanpis wakin kutiqa kamachiy
qillqakunataqa qillqakuyta atikullantaq. Kayri
kayjinamanta (-na + tiyan):

Kachita mankaman churana tiyan.

Jukqa maypipis pakakunan tiyan.

Juktaq pakakuqta mask'anan tiyan.

Ima ruwaypipis wawakuna yachachiqa yanapayninwan
llamk'anku chayqa, -nachik k'askaqwan ima qillqakun.
Munaspaqa tukuy runata rikuchiq simiwanpis qillqakuyta
atikullantaq.

Kayjinamanta:

Kachita mankaman churanachik.

Chaymantataq mana k'askakunanpaq qaywinachik.

Tukuy maypipis pakakunanchik tiyan.

Juktaq pakakuqkunata mask'anawanchik tiyan.

WAKIN SIMIKUNAP ALLIN QILLQAKUYNINMANTA

Wakin simitaqa wakin qillqaqkuna juch'uyyachispa
qillqanku. Chayqa rimaypi simikunata
juch'uyyachisqanchikrayku, simikunata
t'inkichisqanchikrayku. Qillqaypiri qillqaqkuna mana
umanchakuspa qillqasqankurayku qhichwa simita
wakjinayachichkanku. Kaytaq mana allinchu.

Manaña rimakusqallanmanjina qillqakunanpaq, manaña
simikunata juch'uyyachinapaq mayqin simikunachus jina
kasqankuta riqsina tiyan. Riqsispañataq qillqachkaspaqa
junt'atapuni qillqakunan tiyan.

Chay simiqa kaykuna: wañuchiy, chayamuy,
manchachikuy ima kanku.

Wañuchiy simimanta

Wañuchiy simiqa rimaypi ñu phatminta chinkachin, ñ
sanampantataq n sanampaman tukuchin, kay simiri
wanchiyman tukurpan. Manaña juch'uyyachinapaqqa
qillqaypiqa junt'atapuni qillqananchik tiyan.

'wanchiy' ñinataqa, wañuchiy ñispa qillqana tiyan

'chamuy' ñinataqa, chayamuy ñispa qillqana tiyan

'manchikuy' ñinataqa, manchachikuy ñispa qillqana tiyan

Khuchita wañuchiy munaspaqa, sumaq khuchunata
rantinayki tiyan.

Mayuman ch'ichikunata jich'asqankurayku yakuta
ch'ichicharparinku, chay yakuri q'ala challwakunata
wañurachin.

Wawakuna, p'isqkunataqa mana wañuchinanchikchu
tiyan. Wañuchiptinchikqa tukukapunkumancha, ari.

Chayamuy simimanta

Kay chayamuy simiqa rimaypi ya phatminta chinkachin,
jinaspaqa chamuy simiman tukun. Kayqa rimaypi
ichapis ñiyta atikunman, jinapis qillqaypiqa manapuni,
qillqaypiqa junt'asqa simitapuni qillqakunan tiyan.
Manaqa, juch'uyyachikunmancha, ari.

Chayamuy ama qhipakuychu ñispa qillqasqa.

Waway, mana utqhayta chayamunki chayqa, tutacha
jap'isunkiman. ¿Uyariwachkankichu?

Kunan chayamunqanku suyaq rinapaq utqhayta
wakichikunachik.

Manchachikuy simimanta

Kay manchachikuy simiqa rimaypi kay -cha phatminta
chinkachin, manchikuy simimantaq tukuchin. Manaña
rimakusqanmanjina qillqakunanpaqqa, manaña kay
simita juch'uyyachinapaqqa junt'atapuni, imaynachus
kasqanmanjina qillqakunan tiyan.

¡Ama manchachikuychu waway! Ñuqa qamwan kachkani.

¡Amapuni manchachikuychu, kaypi kachkani!

Wawaqa, allqu khanirpariptin, chay allquta anchata
manchachikun.

Jukchhika simimanta

Kay jukchhika simiqa iskay simi t'inkikusqankumanta rikhurin, jinapis t'inkikuyninpiqa juk ñin simiqa k tukukuq sanampanta chinkachin, jinamanta wakinqa juchhika ñinku; kayri astawanqa utqhay rimaypi uyarikun. Manaña kay kananpaqqa, iskaynin simita ñina tiyan, qillqaypitaq iskaynintapuni qillqana tiyan.

Juwanchuqa jukchhikan t'antallata munan.
Kunanqa jukchhikallanta awarparini.
Mamay, jukchhikan aychallata qarawanki.

Juch'uyyachiy simimanta

Rimaypi kay juch'uyyachiy simiqa juknin y sanampanta chinkachin, jukllawanñataq ñikun, juch'uyyachiy simimantaq tukun. Kayqa mana jinachu kanan tiyan. Kay simip saphinqa, juch'uy, kay saphimanqa -ya + -chi + -y k'askaqkunata k'askachikun, jinapis saphinqa y sanampawan tukuptin, -ya k'askaqtaq y sanampallawantaq qallariptin rimaypiqa juklla [juch'uyyachiy] kanmanjina uyarikun, jinapis qillqaypiqa iskayninwanpuni qillqakunan tiyan.

Mamayqa unquywan juch'uyyapuchkan. Manaña sumaqta mikhunchu, manaña allinta puñunchu, manaña imatapis munanchu.

Kay Tt, Mm k'utu simikunaqa juch'uyyachisqa simikuna kanku.

K'utuspa, k'utuspa raphita juch'uyyarpachisqa.

Runap sutin qillqakuyninmanta

- Qhichwa sutikunaqa mana qhichwa sanampawanpunichu qillqasqa kanku. Kunan pachamanta qhipamanqa qhichwa simikunataqa qhichwa sanampawanpuni qillqakunan tiyan.

T'ika Mamani
Waskar Wanka
Yawar Pari
Quriq'inti Pari

- Qhichwa simiman castellano, inglés, francés, italiano, wak simimanta yaykumuq sutikunataqa siminkupijina qillqakunan tiyan. Mana kay sutiman qhichwa k'askaqa t'inkichinapaqqa qhipanpi ñisqa manaqa, sutichasqa simita ima qillqakunan tiyan. Chaywanpis wak sut'inqaq simitapis qillqayta atinchik. Kayqa mana iskay simita chaqrunapaq kanan tiyan.

Anselmo ñisqap llaqtanqa karupi kachkan.

María sutichasqaqa manaraq kutimpunqachu.

John waynaqa masinwan parlarisqa.

Francoise Dupont masiyqa Francia Suyunman ripun.

Alesio Zefirelli ñisqa kamachiqniyqa Italia Suyumanta kasqa ñin.

Munaspaqa, kay sutikunallatataq qhichwayachiyta atikullantaq, jina kaptinri, kay simimanqa ima k'askaqtapis qillqakuyta atikullantaq.

Ansilmup tatan ripusqanmanta waqasqa.

Mariyapis ch'usasqanta yachaspa waqallasqataq.

Musuq yachachiyqa 1996 watamantapacha yachaywasipi
llamk'akuchkan.

¿Mayk'aqtaq wak simimanta kaq sutita qhichwa
k'askaqwan qillqakuyta atikunman?

- Ichapis kutin kutin sutita qillqakullaptin.

Anselmo ñisqa chayamunña, kay Anselmop wawanpis
chayamullantaq.

- Institución ñisqa sutin kastilla simipi kaptinqa,
chay simipi kasqanmanjina qillqakunan tiyan.
Jinapis mana iskay simita chaqrunapaqqa
qhipanpiqa mana qhichwa k'askaqta t'inkichiyta
atikunchu. Mana kayta ruwanapaq qhipanpiqa
ñisqa manaqa, sutichasqa simita qillqakunan
tiyan. Ajinata:

Ministerio de Educación ñisqaqa jatun kamachiyta
wakichin.

Kunanmanta qhipamanqa Congreso ñisqapi
munaqkunaqa qhichwa simipitaq aymara simipitaq
rimarinqanku.

Jinapis kay institución ñisqa simi qhichwayachisqa
kaptinqa manaña ñisqa simiqa qillqakunñachu.

Yachay Kamachina Wasiqa¹⁰ jatun kamachiyta wakichin.

Musuq Yachachiyqa¹¹ achka simipitaq kawsaypurapitaq yachachikunanta nichkan.

Kunanmanta qhipamanqa Juñiy Wasipiqa¹² munaqkunaqa qhichwa simipitaq aymara simipitaq rimarinqanku.

Yuyarinapaq: Sapa kastillamanta mañasqa simip qhipanpi ama chay ñisqa simita anchata apaykachanachu tiyan; manaqa qhichwa simipis kanman jinallata qillqana tiyan.

Ñuqa Italia ñisqa suyuman Francia ñisqaman España ñisqaman mana riniraqchu. < Kayqa mana allinchi > Kayjinalla kanman:

Ñuqa Italia, Francia, España suyuman mana riniraqchu.

10 Yachay Kamachina Wasiqa, "Ministerio de Educación" ñiyta munan.

11 Musuy Yachachiyqa, "Reforma Educativa" ñiyta munan.

12 Juñiywasi, "Congreso" ñiyta munan.

YUPAYKUNAP QILLQAKUYNINMANTA

Qhichwasimipiyupaykunaqa iskayjinamanta qillqakunku.
Chayta kunanqa sumaqta umancharikunachik.

- Yupayqillqasqa kaptinqa, mana ima k'askaqwanpis qillqakunchu. Kasqanmanjinataq ñawirikun.

12 [chunka iskayniyuq] ñispa ñawirikun.

2002 [iskay waranqa iskayniyuq] ñispa ñawirikun.

1984 [waranqa jisq'un pachak pusaq chunka tawayuq]
ñispa ñawirikun.

- Mayk'aqchus sanampawan qillqasqa kaptinkutaq, kasqan k'askaqwan qillqakunanku tiyan.

Iskay waranqa iskayniyuq watapi kachkanchik.

Chunka iskayniyuq watayuq kani.

Waranqa jisq'un pachak chunka jukniyuq watakama
Chukiyapu llaqtapi tiyakurqani.

- Khipukamay qillqata qillqakuchkaptin manaqa, sut'ita imapis kananpaqqa jinatam qillqakun.

12 yupaytawan 10 yupaytawan chimpapurachik.

13 yupaymanta 185 yupaykama phichqamanta phichqa
t'aqay.

QHICHTWA RIMAYPA ÑIQICHAYNINMANTA

Qhichwa rimaypa rimay ñiqichayninca mana kastilla simipi jinachu. Chayrayku qillqanapaqqa chayta sumaqtam riqsina tiyan.

Rimaypa ñiqichayninmanta¹³

Qhichwa rimaypa ñiqichayninca ruwaq, junt'achiq, rimachiqpiwan (kayjina: Rq + J + Rchq) ñiqichakun.

Waskarqa	yachaywasipi p'anqata	ñawirin.
Rq	J	Rchq

Rq	ruwaq kastilla simipi 'sujeto' ñikun
J	junt'achiq kastilla simipi 'complemento' ñikun
Rchq	rimachiq, ruwachiq kastilla simipi 'verbo' ñikun

Yuyarinapaq: kay kutu simikunap yuyayninca kaykunan kanku.

Pachamamaqa	tukuyninchikman	mikhunata	qarawanchik.
Rq	J	Rchq	

Qillqaqkunaqa	kimsantin	simipi	mit'awata	qillqachkanku.
Rq	J	Rchq		

¹³ Rimay ñiqichay simiqa, kastilla simipi sintaxis de la oración ñiyta munan. Rimay awariy, yuyay awariy simiwanpis riqsikullantaq.

Junt'achiqpa ñiqichayninmanta

Junt'achiqkunaqa mana jukjinallamantachu rimaypi ñiqichakunku, manaqa sapa qillqap qillqayninmanjina, umanchakuyninmanjinañiqichakuyninkuqawakjinayarin. Jinapis qhichwa simipi riqsisqa ñiqichakuyninqa kayjinatam junt'achiqkunata suk'an.

Waskarqa wasinpi sapallan mamanpaq p'anqata ñawirin.

Rq lj lj Yj Chj Rch

Mamay qanimpa alasita qhatuypiqa ñuqapaq juch'uy pukllanata rantipuwana.

Rq lj lj Yj Chj Rch

Sut'inchanaq. Junt'achiqkunaqa rimaypa yuyayninta junt'achinku, kaykunataq kanku: chiqqa junt'achiq (Chj), yaqha junt'achiq (Yj) imaymana junt'achiqpiwan (lj). Kaykunap suntinkuqa Vocabulario pedagógico quechua ñisqapitaq "Arusimiñee" p'anqapitaq tarikun.

Khuskacha rimaypa¹⁴ ñiqichayninmanta

Khuskachasqa rimayqa tawqa rimayniyuq, tawqa yuyayniyuq. Kayjina khuskachasqa rimaypiqa q'imiriq rimayqa,¹⁵ yariq rimaypa¹⁶ ñawpaqninpipuni rinan tiyan.

Musuq rantisqa p'anqaytaqa mana mañasqaykichu.

Q'imiriq rimay yariq rimay

Yawar khipukamay yachasqaykita yachachiway ari.

Q'imiriq rimay yariq rimay

14 Khuskacha rimay simiqa, 'oración compuesta' ñiyta munan.

15 Q'imiriq rimaykqa, 'oración subordinada' ñiyta munan.

16 Rimaycha simiqa, "frase" ñiyta munan.

Mamanpis tatanpis Sisa yachaqaq ripunantaqa, yachasqankuña.

Yariq rimay

Q'imiriq rimay

yariq rimay

Sutilli¹⁷ maypichus risqanmanta

Sutilli qhichwa simipiqqa sutip¹⁸ ñawpaqinpipuni rinan tiyan, mana jayk'aqpis qhipanpi riyta atinmanchu. Chayrayku kayjinatam qillqakun.

K'acha sipasqa ayllunpi manchay munasqa kasqa, ñin.

K'acha sipas warmiqa qusanwan tinkuman risqanku, ñin.

Yuraq wasipi imaymana p'ampasqa qullqita tarisqanku, ñin.

Jatun yuraq wasi imaymana rumiwan ruwasqa kasqa. Ñuqari chayta mana yacharqanichu.

Ichhu wasipi misk'i aqhata ranqhaq kasqanku.

Runaqa karu ichhu yuraq wasipi tantakuchkan.

17 Sutilli simiqa, 'adjetivo' ñilyta munan.

18 Suti simiqa, 'sustantivo, nombre' ñilyta munan.

CH'IKUKUNAMANTA

Unay pacha qhichwapi qillqaqkunaqa: “Qhichwa simipi imaymana k'askaq samayta, tapuyta, uyawyata chimpunapaq kasqanraykuqa, mana kay ch'ikuta¹⁹ qillqanachu tiyan” ñispa ñiq kanku.

Jinapis kay imaymana ch'ikuqa, qhichwa simitaqa, mana wakjinayachinchu. Astawanqa mayqin rimaychus tapuchkan, mayqin rimaywanchus qillqa tukukuchkan ima mask'anapaqqa, qillqasqa ch'ikukunaqa machayta sut'inchanku. Chayrayku ch'ikukunaqa, imaynatachus kastillanu simipi apaykachakun chayman rikch'asqata qhichwapipis qillqakun. Jinapis, qhichwa simi kayninmanjinaqa mana kikinpunichu kanku. Imaynatataq sapa jukninkuta apaykachayta yachanapaqqa, kaytam sumaqta yachana tiyan.

Ch'ikumanta (.)

Ch'ikuqa ima qillqapipis rimay tukukusqanta rikuchin. Jinallatataq ñawiriqtaqa chaypi samarinanta riqsichin.

Ima rimaypis, ima rimaychapis²⁰ ch'ikup qhipanpi riqqa jatun sanampawanpuni qillqakun.

Ch'ikuqa: phinkiq ch'iku, tukuq ch'iku, qhatiq ch'iku, allqaq ch'iku ima kayta atin. Sapa juknintaq kayjinamanta apaykachakun:

¹⁹ Ch'iku simiqa, 'punto' ñiyta muna.

²⁰ Rimaycha simiqa, 'frase' ñiyta munan.

Qhatiq ch'iku (.) Kay qhatiq ch'ikuqa qhipanpi, qhipanpi wak rimay qhatinanta rikuchin. Chay rimayri jatun sanampawan qillqakunanta riqsichin.

Phinkiq ch'iku (.) Kay phinkiq ch'ikuqa rimay tukukusqanta, qutu rimay tukukusqanta ima wichq'an. Jinapis wak sinrupi wak rimay, wak qutu rimay rinanta ima rikuchin.

Tukuchiq ch'iku (.) Kay tukuq ch'ikuqa qillqapi qillqay tukukusqanta rikuchin.

Kay imaymana ch'ikuqa kayjinatam qillqakunan tiyan.

Iqiqu

Alasita qhatuypiqa "Iqiqu" sutichasqa runaqa manchay munasqam. Iqiquqa juk juch'uy runacha, phatu wiksayuq, puka uyayuq, pisi sunkhayuq, juch'uy ñawiyuq, ch'ulluyuq, juch'uy chakiyuq, iskaynin makin kicharisqa, simin kicharisqa: mikhuyta, p'achata, takinata, ruk'awita, qullqichata, mit'awachata, wasichata, tukuy ima watan watanpi kananpaq q'ipichkan.

Kay iqiquqa unay pachamantapacha "illa" kasqa nin.

(26 raphi, 8 ñiqi Qillqakamanamanta jurqhusqa.)

Kimsa ch'ikumanta (...)

Kay kimsa ch'ikuqa ima rimaypis, ima qillqapis manaraq tukukusqanta rikuchin. Jinamanta kay ch'ikuqa ñawiriq imatapis tukuchinanpaq umallikunanta saqin.

Ñuqaqa qamllapim yuyani.

Maypitaq kachkanki?

Imatataq ruwachkanki?

Ñuqaqa qamllatam musquyki.

Puriqta rikuyki.

Taqiqa uyariyki.

Ñuqaqa qamllapim...

Iskay ch'ikumanta (:)

Kay iskay ch'ikuqa ñawirichkaspa samarinanchikta rikuchin. Imataq qhipanpi rinanta riqsichin. Kayjinatataq apaykachakun:

- Ñiqichasqa rimaychakunata, ñiqichasqa rimaykunata ima riqsichin.

Chakra runaqa sumaqta kawsakun: sumaq yaku upyaspa, imaymana puqyta puquchikuspa, uywata uywakuspa, raymichakuspa, yachayninkuta riqsichispa ima.

- Imapis qillqapi sinruchasqa kaqta riqsichin.

Qhichwa runaqa kay tukuy imata ruwanku: qhuranku, tarpunku, jallmanku, qarpanku, aymuranku, ima.

Pukllaypi, runaqa: tusun, takin, upyan, mikhun, kusikun, pukllarin, ima.

- Runa ñisqanta riqsichin.

Tomás Katariqa Virrey Juan José Vertiz runataqa, kay jinatam: "Mana corregidorllachu ñak'arichiwanchik manaqa qullqi mañaqkunapis, awqaqkunapis... paykunaqa qhapaqyanku ñuqanchiktaq wakchayallanchikpuni" ñispa ñisqa.

Mamayqa kayjinata ñiwaq: "Qillqayta, ñawiriyta sumaqta yachaqanayki tiyan".

– Chaski qillqapi qallariyta wichq'an.

Yachachiq masiy:

Kunanqa imaynatachus kay llaqtanchikpi ... riqsichisuyta munayman.

Munasqa mamay:

Mana kunankama imatapis allinchayta atinichu. Q'aya ichapis ...

Samanamanta (,)

Kaysamanaqa ñawiriypi maypichus samana tiyan, chaytam rikuchin. Kaytari kayjina qillqaypi apaykachakunan tiyan:

– Samanaqa waqyana sutip qhipanpi qillqakunanta rikuchin.

Mamay, tatayqa ñanñiqta jamuchkanña.

Yachachiqkuna, sumaqta yachaqanaykupaqqa sumaqta yachachinawayku tiyan.

Yaw, ¿maymantaq phiña phiñalla jamuchkanki?

– Qillqapi wakin t'inkichiq simip qhipanpi qillqakunanta riqsichin.

Jinamantaqa, manapuni qhichwa simiyta rimayta saqiymanchu. Imapis maypipis kaptinqa, qhichwa simiyta rimarisaqpuni.

Chay p'unchawmantapachaqa, qhichwa runa llaqtaman chayamuqqa kastilla simita manaña rimayta qunqapusqankuchu.

- Qhichwa simipi kay -qa sinchiyachiq k'askaqqa, maypichus samana qillqakunanta riqsichin, jinapis astawan sut'i kananpaqqa kay (,) tuyruta yuyaykunamanjina qillqakun.
- Sutikuna sinruchasqa kaptinkuqa, sapa simip qhipanpi qillqakunan tiyan. Jinapis, qhichwa simipiqqa, kaytaqa, kay -ta k'askaq rikuchin; jinapis astawan sut'i kananpaqqa, samana tuyru qillqayqa allinpuni.

Kay Chuqiyapu llaqtapi papata, siwarata, uqata ima puquchinku.

Wawqiyqa aylluman, llaqtaman, suyuman ima rirqa.

- Rimaycha achkha kaptinkuqa, sapa jukpa qhipanpi samanata qillqananchik tiyan.

Mamakuna yankinankupaqqa ruk'i papata, pali papata, qhini ch'uñuta, imilla papata, misk'i uqata ima apasqanku.

Jallq'akunaqa yana punchuta, ch'umpi aqsuta, yuraq chumpita, yana allmillatawan awaq kasqanku.

Jallq'a runata, yampara runata, qallcha runata, yura runata imaqa qhichwa kasqankuta ñinku.

- Rimay qutupi tawqa rimaykuna, rimachaykuna kaptinku sapajukpa qhipanpi samanata qillqakun.

Quchapampa jatun llaqtaman rini, chaypi masiykunawan tinkukuni, wak llaqta masikunata riqsini, imaymana llaqtata riqsimuni, imaymana mikhuyta mikhuni, misk'i aqhata upyani, chaymantataq kutimpuni.

Kallawayaqqa jallp'ankuta samachiq kasqanku, sapa qapanapiri imaymana puqyta tarpuq kasqanku, watamanta watari jallp'ata samachiq kasqanku, ñin.

Wawakunaqa yachaywasipi qillqanku, imaymana p'anqata ñawirinku, yachasqankumanta rimarinku, takirinku, pukllarinku ima.

- Qhichwa simipi rimayqa juk ñiqichayniyuqlla, juk yuyay awariyniyuqlla,²¹ jinapis kay yuyay awariy tikrakuptinqa kay samana qillqakunan tiyan, sinchiyachiq -qa k'asqaqtataq yapakunan tiyan.

Mamay kunan Tinkipayamanta chayamunqa.

Kunan Tinkipayamanta chayamunqa, mamayqa.

Mamayqa, kunan Tinkipayamanta chayamunqa.

Chakra runa qayna wata qhuyaman yaykumurqanku.

Qayna wataqa, chakra runa qhuyaman yaykumurqanku.

Qhuyaman yaykumurqanku qayna wata, qhuya runaqa.

- Runa rimasqanta riqsichikuchkaptin.

Mamaykuqa: "Ama sarata t'akankichu, paqtataq waqanman" ñispa, ñiwaq kayku.

Jatun tatakunaqa sawarakuqkunata: "Maqanakuspaqa tukuy imata wasiykichik ukhupi p'ampaykunkichik, mana pimanpis willakunachu" ñispa ñiq kanku.

Yachaywasipi kachkaptiy yachachiqniyqa: "Tutamanta jamunkichik" ñispa, ñiwarqayku.

21 Yuyay awariy simiqa kastilla simipiqa "sintaxis" ñiyta munan.

Sut'inchay. Kay -qa k'askaqa, mana samanallatachu qillqakunanta rikuchin manaqa, iskay ch'iku qillqakunantapis riqsichillantaq. Mayqintachus qillqakunantaqa ñikuchkasqanmanjina kanan tiyan. Ñawpaq rimaykunapiqa iskay ch'iku qillqakunanta rikuchichkan.

- T'inkichiq rimaykuna²² kaptinku.

Ruwanaykichikta tukuchaytawanqa, tukuyniykichik kutimunkichik.

Q'aya ch'isi Tinkipaya llaqtaykichikman chayaptiykichikkamaqa, ñuqaykuqa ruwachkasqaykuta tukurparisqaykuña ari.

Ch'iku samanamanta (;)

Kay ch'iku samanaqa, ñawirichkaspa achkhata samana tiyan, chaytam rikuchin. Kay ch'iku samanaqa kayjina qillqapi qillqakun. Qhawarinachik:

- T'inkichiq rimaykuna ukhunpi ch'iku samanawan qillqasqa kaptinku wak rimaymanta karunchanapaq qillqakun.

Paykunaqa mana jallp'ayuq kaspas, mana imayuq kaspas juqharikunku; jinamanta llakiypi, phutiypi, wakcha runajina ima kawsanku.

Manaña kukata tarpuyta atinkuchu, manaña mikhunankupaq kapunchu, manaña qullqiyuq kankuchu; chayrayku, wak llaqtaman kawsaq ripuchkanku.

22 T'inkichiq rimay ñisqaqa, kastilla simipi "oración coordinada" ñiyta munan.

Tapuq tuyrumanta (¿?)

Wakin qhichwapi qillqaqkunaqa mana kay (¿?) tapuq tuyruta qillqakunanta ñinku. Kayqa qhichwa simipi ima tapuypis kay -chu k'askaqwan, tapuq suti rantiwan, manaqa -ri k'askaqwan ñikuptin riqsikunña. Jinapis, astawan sut'i kananpaqqa, qillqakullan.

- Tapuq rimaytaqa tapuq suti rantiwan²³ kaptinku riqsikun. Jinapis kay (¿?) tapuq tuyrutaqa tapuyta wichq'anallapaq qillqanallanchik tiyan.

Imataq kay mikhuy?

Ima ñispataq jamusqari?

Maymantaq ch'usachkanki?

Maymantataq chayjina qhapariy jamuchkan?

Mayk'aqtaq kutimunki?

Mayk'aqkamataq chayjinata wawata waqachinki?

Mayk'apitaq chay wakata ranqhachkanku?

Machkhakamataq liwra papa?

Pitaq jamunan tiyan?

Pipaqaq chay punchuta awachkanki?

Mayqintaq kunan ripunqa?

Mayqin wawataq unqusqa karqa?

Sut'inchay: Mayk'aqpis kay: ima, pi, may, mayqin, mayk'a, machkha, jayk'a, mayk'aq suti rantiwan tapukuptinqa kay -taq k'askaqwanpuni qillqakunan tiyan, mana jayk'aqpis kay k'askaqtaqa urmachikunanchu tiyan. Ichapis rimaypiqa urmachikunman, jinapis qillqaypiqa manapuni.

23 Tapuq sutiranti ñisqaqa, kastilla simipi "pronombre Interrogativo" ñiyta munan.
QUICHWA

- Tapuq rimayqa kay -chu k'askaqwan ñikullantaq.

Watiqmantachu mana p'inqakuspa kutimun?

Yachaywasiman yachaq riyta munallankitaqchu?

Wasiykipi mamaykipunichu awayta yachachisunki?

- Kay -ri k'askaqwanpis rimariypi tapukuyta atillanchiktaq.

- Maymantataq kanki?

- Ururu llaqtamanta kani. Qamri?

- Ima simikunatatataq rimayta yachanki?

- Qhichwa, aymara, warani, weenhayek simita ima rimayta yachani. Qamkunari?

Ayawya tuyrumanta (¡!)

Kay alalay, ayayayay, achachaw, atataw, simikunawanqa tukuy ima sunqunchik ukhumanta llusqitaqa: kusiyninchikta, llakiyninchikta, manchachikuyninchikta, phiñakuyninchikta, ima riqsichiyta atinchik. Jinapis astawan kay (¡!) ayawya tuyruwan qillqakun.

¡Alalay, qhasaykuchkawan!

¡Ayayayay, chayma kasqaqa!

¡Atatay, makiytam nanaykuchikuni!

¡Atataw, ama jayt'awaychu!

¡Achichiw, umayta takaykukuni!

¡Ajajay, qamchu maqawanki! ¡Ñuqacha maqasqayki!

Kay ayawya tuyruwanqa kamachiy rimaytapis qillqakullantaq. Sinchi rimay kasqanta riqsichinapaqtaq kay tuyruwan qillqakullantaq.

¡Jamuy!
¡Ama waqaychu!
¡Uchha, uchha! ¡Wuru puriy!
¡Juk, iskay, kimsa! ¡Qallariychik!
¡Risaq! ¡Ripusaq! ¡Manaña kutimusaqchu!

Wichq'aq tuyrumanta ()

Kay () wichq'aq tuyrutaqa imatapis qillqachkaspa ñichkasqanchikta sut'inchanapaq qillqakun. Kaytataq kayjinamanta apaykachakun:

– Imatapis sut'inchanapaq:

Ñuqaykuqa papa chakrata (chay q'asa wasapi kaqta) allamurqayku.
Tata Mariyanuqa (payqa Titikachipipuni tiyakuq) tukuy raymimanta sumaqta willarikuq.
Titiquqa qucha (tukuy quchamanta astawan patapi kaqqa) Chuqiyapu llaqtapi tarikun.

Ñiq tuyrumanta (“ ”), (‘ ’)

Kay (“ ”) iskaycha ñiq tuyruqa, kay (‘ ’) sapa tuyruwanqa kayjina qillqakunapi apaykachakun:

– Kay (“ ”) tuyruqa pipis imatapis ñisqanta riqsichinapaq qillqakun.

Mama Dolores Wanku, Ecuador suyumanta kaqqa, wawakunañawiriytataq qillqaytataq yachaqanankupaqqa: “Qhichwa simipi qillqaytataq ñawiriytataq awasqatajina awariyta yachaqanaykichik tiyan” ñispa ñirqa.

Atawallpaqa españoles p'anqanta jaywaptinkuqa: "¿Ima sik'imirakunataq kaykunari?" ñispa, p'anqata chuqasqa.

- Jinallatataq imaymana qillqap sutinta riqsichinapaq qillqakullantaq.

Q'ayapaq sapa jukniykichik "Atlas de Bolivia" p'anqata ñawirinkichik.

Kay "Ullanta" p'anqaqa ñawirina p'anqa k'uchupi kachkan. Chaymanta ñawirinaykichikpaq mañarikuyta atinkichik.

"Khipukamana, Qillqakamana, Pachakamay" yanapaq p'anqakunataqa yachaywasipi quwanchik.

- Kay sapan ñiq (' ') tuyruqa, kay iskaychaq (" ") tuyrup ukhunpi imatapis ñiyta munakusqanta riqsichinapaq qillqakun.

"Mamayki 'ruway' ñisuptinpi ruwankipuni".

Mamay kayjinata ñiwarqa: "Yachachiqniyki 'Kayta ruwakiy' (watiqmanta ruway) ñisuptin, tapuytawan ruwallankipuni". ¿Uyariwachkankichu?

- Jinallatataq ima simip yuyayninta riqsichinapaqpi qillqakullantaq.

Kay 'módulo' ñisqa yanapaq p'anqawanqa yachaywasikunapi tukuy wawa ñawiriytataq qillqaytataq yachaqachkanku.

Kay mit'awa simi kastilla simipiqa 'periódico' ñiyta munan. Kunanmanta qhipamanqa chay ñichkasqanta ama qunqankichu.

Jatun Siqimanta (—)

Kay (—) tuyruqa rimanakuyta qillqakuchkaptin pichus, imatachus ñichkasqanta riqsichinapaq kachkan. Kayjinatataq apaykachakun.

– Rimanakuypi rimaqta riqsichin.

- Santusa maymantataq jamuchkanki?
- Ñuqaqa yachaywasimanta jumuchkani
- Imamantaq rirqanki?
- Yachachiqniyta waturikuq rirqani. Qamri maymantataq jamuchkanki?
- Ñuqaqa jampinawasimanta jamuchkani, jampichikuq rirqani.

– Jinallatataq jawariypi imatapis willakuchkaptinqa, rimaqta riqsichinapaqqa, kay tuyruta qallariynillanpi qillqana tiyan.

Unay pachapi atuqwan quwiwan tinkukusqanku, tinkukuspataq quwiqa —Kumpa Atuq maymantaq richkanki? ñispa ñisqa.

Chaymantaqa atuqqa —Imapaqtaq yachayta munanki? ñispa kutichisqa. Quwitaq —Ichapis qamwan riyman ñispa, t'ukurichkani, ñillasqataq.

Juch'uy Siqimanta (–)

– Imachus sinru qillqapi kasqanta riqsichinapaq.

Q'aya yachaywasipiqqa kay tukuy imamanta rimarisunchik:

– iskay simipi yachachiyanta,

- kawsaypurapi yachaymanta,
- qhichwa, aymara simimanta,
- qhichwa, aymara simipi qillqaymantataq
ñawiriymantataq.

Wathiyata ruwanapaqqa, kaykunata apamunanchik tiyan:

- yana imilla papata
- uqata
- chaqalluta
- aychata
- kachita ima.
- Simikunap phatminta t'aqan.
 - Kutimusqantaqmariqa
Ku-ti-mus-qan-taq-ma-ri-qa
 - Tarpurimullachkankupuniñasina
Tar-pu-ri-mu-lla-chkan-ku-pu-ni-ña-si-na
- K'askaqkunata rikuchin.
 - Kutimusqantaqmariqa
Kuti -mu -sqa -n -taq -ma -ri -qa
 - Tarpurimullachkankupuniñasina
Tarpu -ri -mu -lla -chka -nku -puni -ña -sina

K'UTU SIMIKUNAMANTA

K'utu simikunaqa juch'uyyachisqa simikuna kanku. Rimasqanchikta utqhayta qillqayta munaspaqa simikunata juch'uyyachina.

Qhichwa simi, unay pachapi mana qillqaq kasqanraykuqa kayjina simikuna mana riqsikuqchu karqa. Jinapis kunan pachapi kay qhichwa siminchik tukuypi qillqakuchkasqanrayku, astawanpis yachachiypi apaykachakusqanrayku kayjinamantapis qillqakunallantaq tiyan. Chayrayku kay sinrupi kaq k'utu simikunata mana tukuy runachu riqsinku. Jinapis kunanmanta qhipamanqa riqsinanchiktaq apaykachananchiktaq kachkan.

Kay k'utu, juch'uyyachisqa simikunaqa Qillqakamaypi, Khipukamaypi, Pachakamaypi, imaymana yachaykamaypi apaykachakun, chaymanjinataq qillqakunan tiyan. Kaykunataq kanku:

s	sapan	unidad
ch	chunkakuna, chunkachisqa	decena
p	pachakkuna, pachakchisqa	centena
ws	waranqap sapannin, waranqap illan	unidad de mil
wch	waranqap chunkan	decena de mil
wp	waranqap pachaknin	centena de mil
js	junup sapannin	unidad de millón
jch	junup chunkan	decena de millón
jp	junup pachaknin	centena de millón
m p t	mamaquchap	metros sobre el nivel

	patan thatki	del mar
Tt	tata	señor
Mm	mama	señora
R	rimay	oración
Rch	rimaycha	frase
Rq	ruwaq	sujeto
Rchq	rimachiq	verbo
Rsqa	rimasqa	predicado
S	suti	sustantivo
Sll	sutilli	adjetivo
J	junt'achiq	complemento
Chj	chiqa junt'achiq	complemento directo
Yj	yaqha junt'achiq	complemento indirecto
Ij	imaymana junt'achiq	complemento circunstancial

SIMIKUNATA MIRARICHIYMANTA

Qhichwa simita yachachiypi apaykachanapaqqa, sapa yachaykamaypi simikunata mirarichikun. Kayta ruwanapaqqa imaymana yuyaywan llamk'akun. Chay yuyaykunari kaykunam kanku.

Chinkasqa, puñusqa simikunata rikch'arichiyanta

Qhichwa simi mana tukuyñiqpi rimarikusqanraykuqa wakin simi chinkapuchkanku, wakintaq puñurichkanku. Mana chinkakapunankupaqqa, manataq puñuspallajina kanankupaqqa, chaykunata rikch'arichina tiyan.

ñawra	diverso
kiti	parte, lugar
kamayuq	técnico, especialista, experto en
kipukamayuk	especialista en matemática

Sapa llaqtapi imaymana simi apaykachakusqanmanta

Tukuy llaqtanchikpiqa tukuy qhichwa kaqkunaqa mana kikin simikunatachu apaykachanku, manaqa sapa llaqtapi wakinqa wak simikunawantaq rimarinku. Kayqa qhichwa siminchikta qhapaqyachin, chaytaq manchay allin. Chayrayku kaypiqa ima simikunatachus imaymana llaqtapi rimarikusqanta rikuchikuchkan. Riqsispataq apaykachananchikpaq jinamantataq qhichwa siminchik wiñarinqa. Kayjina simikunaqa kaykunam kankuman:

unu/yaku

Chuqiyapu Ilaqtapi 'yaku' ñinapaqqa 'unu' simita apaykachakun.

Chuqichaka, Quchapampa, P'utuqsi Ilaqtapiqa 'unu' ñinapaqqa 'yaku' simita apaykachakun.

manya/chiru

Ecuador suyupi kay 'chiru' simita ñinapaqqa 'manya' simita apaykachakun.

Bolivia suyupi 'manya' ñinapaqqa kay 'chiru' simita apaykachakun.

tamya/para

Ecuador suyupi 'para' ñinapaqqa 'tamya' simita apaykachakun.

Bolivia suyupi 'tamya' ñinapaqqa 'para' simita apaykachakun.

kamcha/jank'a

Ecuador suyupi 'jank'a' ñinapaqqa 'kamcha' simita apaykachakun.

Bolivia suyupi 'kamcha' ñinapaqqa 'jank'a' simita apaykachakun.

Simip yuyayninta mirachiyanta

Qhichwa simita wiñachinapaqqa riqsisqa simikunap yuyayninta qhapaqyachiyta atikun. Kayjina yuyaywanqa kay simikunata apaykachakuchkan.

simi

Kaysimiqa imawanchus mikhunchik, runapqallu rimasqanta ñinapaq, palabra ñisqata ñinapaqpis apaykachakun.

ruri

Kay simiqa imapis imap ukhunpipis kasqanta ñinapaq, kunantaq índice ñinapaq apaykachakun.

p'anqa

Kay simiqa chuqllupta mayt'uq suq'an, jinapis kunan pachapiqa libro ñinapaq apaykachakun.

Musuq simita paqarichiymenta

Qhichwa simipi mana musuq yuyayniyuq simikuna kaptinqa, paqarichiyta atikullantaq. Kaytari imaymana qhichwa simip kayninmanjina paqarichikun.

Wak simikunata paqarichinapaqqa:

- Iskay simita t'inkikun, manaqa iskay t'inkisqa simiman k'askaqa yapakun, jinamantataq musuq simikunata, musuq yuyaywan wallparichikun. Kay simikunataq kaykunajinam kanku:

Qillqakamay

Lenguaje ñinapaq apaykachakun.

Qillqakamana

Módulo de lenguaje ñinapaq apaykachakun.

Khipukamay

Matemática ñinapaq apaykachakun.

Khipukamana

Módulo de matemática ñinapaq apaykachakun.

Pachakamay

Ciencias de la vida ñinapaq apaykachakun.

Wallpaykamay

Expresión y creatividad ñinapaq apaykachakun.

Sunquyuqkamay

Ética y moral ñinapaq apaykachakun.

- Wak yuyayniyuq iskay simita apaykachakun. Kayqa qhichwa simip kayninmanjina kanan tiyan. Jinaqa sutilliqa sutip ñawpaqinpipuni rinan tiyan. Jinapis kay iskay simiqa mana t'inkisqachu rinku. Kayqa qhichwa simipi mana iskay t'uqyaq uyariq, iskay phukuq uyariq juk simillapi riyta atisqankurayku. Kayjina simikunataq kanku.

ruwana qillqa Imatapis ruwanapaq qillqa

pukllana qillqa Ima pukllaytapis pukllanapaq qillqa

yupay siqi Yupaywan tupusqa sinru.

chiqan k'uchu 90° tupuyuq kaq k'uchu.

k'ullku k'uchu 90° tupuymanta astawan juch'uy kaq k'uchu.

k'aqcha k'uchu 90° tupuymanta astawan jatun kaq k'uchu.

- Iskay simita wak yuyaywan apaykachakuyta atikun, jinapis juknin simimanqa juk k'askaqa k'askachiyta atikullantaq. Kay musuq simikunaqa qhichwa simip kayninmanjinapuni kanan tiyan.

chunka p'uylu decilitro ñiyta munan.

pachak p'uylu centilitro ñiyta munan.

waranqa p'uylu mililitro ñiyta munan.

- Qhichwa runaqa imaymana simita paqarichinku, chay simikunataqa riqsichikunan tiyan. Kayjina simikunaqa kaykunam kanku:

mit'awa
waqch'a
pachakchu

periódico ñikun.
propaganda comercial ñikun.
'trailer' ñikun.

- Qhichwa simip saphinman wak k'askaqa yapaykuyta atikullantaq. Mayk'aqchus wak k'askaqa k'askachikuptinqa yuyayninqa wakjinayarillantaq. Kay simikunari kaykunajinam kanku:

yachay
Yachachiy
yachaqay
Yachakuy

Kastilla simipiqqa saber ñiyta munan.
enseñar ñiyta munan.
aprender ñiyta munan.
acostumbrarse ñiyta munan; wakin
kutitaq aprender ñiyta munan.

yachapayay
yachaq
Yachachiq
yachaqaq
yachakuq
yachachikuq

imitar ñiyta munan.
sabio ñiyta munan.
profesor ñiyta munan.
estudiante ñiyta munan.
el que se acostumbra ñiyta munan.
autodidacta ñinapaqpis
apaykachakullantaq.

yachapayaq

imitador ñiyta munan.

Wak simimanta simikunata qhichwarichiyanta

Mana qhichwa siminchikpi wakin simikuna kaptinqa wak simimanta simikunata kikin yuyayniyuqta qhichwachiya atikun. Kay simikunari kaykunam kanku.

kilu
aruwa
kintal
kamiyun
awtu
kawra

liwa
liwra
iktariya
munisipiyu
uwija
riwu

karpita
kimiku
tasa
injurnal

tikniku
uphisina
mital
jurnal

Wak simimanta simikunata mañarikuymanta

Wak simimanta kaq simikunataqa mana mañakuspa qhichwachiya atikuptinqa, imaynachus kasqanjinata mañarikuya atikun. Kayjina simikunari kaykunam kankuman.

bisiesto
moto bomba
Parkinson
Down

Sut'inchanaq. Mana ima simitapis mañakunallachu. Mañakullaptinchikqa ichapis qhichwa simip siminkunata chinkachiyta atinchik. Ima simipis qhichwapi mana kaptinqa kay simip ukhunpi mask'anaraqcha kanman, manapuni tarispaqa, manapuni wakta paqarichiyta atispaqa ichapis mañarikuna kanman. Jinapis kaytaqa manchay mask'akusqanmantaraq ruwana kanman. Manaqaichapis siminchiktachinkanayachichkanchikman, wakchanayachichkanchikman ima.

KIKINÑIQ SIMIKUNAMANTA

Qhichwa simipi wak simipijina imaymana kikinñiq simikuna tiyan. Kay simikunaqa wakjinata ñikunku, wakjinata qillqakunku, kikin yuyayniyuqtaq kanku.

Qhichwa simita qhapaqyachinapaqqa ichapis qillqachkaspa juk kikin raphillapitaq iskay kikinñiq simita qillqakuyta atikunman.

Kay kikinñiq simikunaqa kaykunam kanku:

saywa siq'i	t'astara t'aslara	mapa
yaku	unu	agua
chiqan	kiti	lugar
mach'ina	wayru	cubo
q'ayakama	paqarinkama	hasta mañana
kamcha	jank'a	tostado
para	tamya	lluvia
jayu	awqa	enemigo

Qhichwa simip kayninmanjina simita qhapaqyachiyanta

Qhichwapi ima simitapis paqarichichkaspaqa, chaymantataq qillqachkaspaqa qhichwa kawsayninchikpa yuyayninta yuyarispa, kayninta ima mana qunqarispa qillqananchik tiyan. Qunqanchikman chayqa, qhichwa simip kaynintacha wakjinayachinchikman, chaytaq mana allinchu kanman.

Qhichwap kawsayninta, yuyayninta yachaspaqa mana qunqananchikchu tiyan. Chaytaqa qhichwa siminchikpi

qillqanapaqqa sumaqtam riqsinanchik tiyan. Riqsispataq sumaqta apaykachananchik tiyan.

Qhichwa simipiqa mana kastilla simipijinachu juk simillawan imaymana yuyayta ñiyta atikun, manaqa sapa ruwaypaqqa juk simi tiyan.

Qhichwa simipi runatapis, uywatapis, imakunatapis sutichananpaqqa imaymana simi tiyan. Imatachus mayllanapaq, imaynatachus, imawanchus khuchunapaqpis juk simi tiyan. Chay tukuy yuyaykunatari sumaqta riqsinanchik tiyan.

Kaypiqa kay simikunap yuyayninta umancharikunachik:

Apay	Kay simitaqa imatapis apanapaq apaykachakun.
Pusay	Kay simitaqa runata pusanapaq apaykachakun.
Wikch'uy	Kay simitaqa imatapis wikch'unapaq apaykachakun.
Qharquy	Kaysimitaqa runata, uywata qharqunapaq apaykachakun.
T'aqsay	Kay simitaqa p'achata, chukchata t'aqsanapaq apaykachakun.
Mayllay	Kay simitaqa mankata, qiruta, puquyta, uyata mayllanapaq apaykachakun.
Kachay	Kay simitaqa runata maymanpis kachanapaq apaykachakun.
Apachiy	Kay simitaqa imatapis maymanpis apachinapaq apaykachakun.
K'utuy	Kay simitaqa raphita, tilata (iskay k'utunawan) k'utunapaq apaykachakun.
Khuchuy	Kay simitaqa aychata, t'antata (juk khuchunawan) khuchunapaq apaykachakun.
Ch'iqtay	Kay simitaqa k'ulluta (ayriwan) takaspa ch'iqtanapaq apaykachakun.

Tukuchanapaq

Runa siminchikta ñawpaqman purichinapaq, kallpachakunanapaq, allinta kawsarinanapaq tukuy runa kay ñancharisqa qillqayta, simikunata, k'askaqkunata ima qillqananchik tiyan. Juk qillqaylla tukuy runapaq kanan tiyan, yuk yuyaylla, yuk sunqulla kananchikpaq.

Ñawirisqa p'anqakuna

Berrios, José David

1904 Elementos de Gramática de la lengua keshua. La Paz: Gonzales y Medina Libreros Editores.

Cardona, Lionel

1994 1 kaq, 2 kaq, 3 kaq, 4 kaq, 5 kaq, 6 kaq, 7 kaq, 8 kaq khipukamana. La Paz: Ministerio de Educación, Cultura y Deportes.

Cerrón Palomino, Rodolfo

1994 Quechumara. La Paz: Cipca.

1993 "Normalización en lenguas andinas". Pedagogía Intercultural Bilingüe, t. V. Serie Pedagogía general y didáctica de la pedagogía intercultural bilingüe. Quito: Abya Yala.

Cotacachi, Mercedes

1994 Ñucanchic quichua rimai yachai. Licenciatura en lingüística andina y educación bilingüe. Cuenca, Ecuador: LAEB/Universidad de Cuenca.

Gonzales Holguín, Diego

1608/1993 Vocabulario de la lengua Qquichua. Ecuador: Proyecto Educación Bilingüe Intercultural.

Lara, Jesús

1978 Diccionario quechua-castellano y castellano-quechua. La Paz: Los Amigos del Libro.

Luis, Isabel

1998 4 kaq, 5 kaq, 6 kaq, 7 kaq, 8 kaq qillqakamana. La Paz: Ministerio de Educación, Cultura y Deportes.

- Montalvo, Adrián y otros
1999 Vocabulario pedagógico quechua. La Paz:
Ministerio de Educación, Cultura y Deportes.
- Pari, Adán
1996 1 Kaq, 2 kaq, 3 kaq qillqakamana. La Paz:
Ministerio de Educación, Cultura y Deportes.
- Plaza, Pedro
1995 Qhichwata qillqanapaq. La Paz: SNE.
- Quiroz V., Alfredo
1998 Qhichwa simipirwa. La Paz: Ministerio de
Educación, Cultura y Deportes/Unicef.
- Religiosos franciscanos
1905/1998 Vocabulario políglota incaico quechua aimara
castellano. Tipografía del Colegio de Propaganda
Fide del Perú. Lima: Ministerio de Educación.

Edición con escritura normalizada.

QHICHA SUYUPI TANTAKUSPA KAY P'ANQATA ALLINCHAYPI, SUT'INCHAYPI, ARI NIYPI YANAPAQKUNA

P'utuqsi Ilaqta: 12, 13, 14 p'unhaw, aymuray killa 2010 wata

Nº	NOMBRES Y APELLIDOS	C.I.	ORGANIZACIÓN
1	GELFEN ARICOMA	8557080	SINDICATO
2	ROSENDO MARTÍNEZ VILCA	3982760	PROV. TALULA - SINDICATO
3	JUAN ISLA	6590324	SINDICATO
4	GUALBERTO QUISPE	3146961	UNIBOL QUECHUA
5	PEDRO PLAZA MARTÍNEZ	103920	PROEIB ANDES
6	ELÍAS FANOLA PEÑARANDA	3694345	ESFM EDUARDO AVAROA
7	ANA COLOQUE CHAMBI	1414221	PROFESORA - BETANZOS
8	CELESTINO CHOQUE	1227567	ACCIÓN ANDINA DE EDUCACIÓN
9	JHONNY REMOS	4630705	CENAO
10	FERNANDO MAMANI ZÁRATE	3689336	ESFM EDUARDO AVAROA
11	PRUDENCIO MALLKU MONTERO	1203908	UMSA
12	PEDRO LEÓN AYAVIRI	2257340	ESFM ISMAEL MONTES
13	MELINA CHOQUE PARY	3970983	ACCIÓN ANDINA DE EDUCACIÓN
14	EDNA C. OTONDO PARY	4630697	UNIV. PEDAGÓGICA SUCRE
15	INDALICIO VARGAS COCA	2133743	ESFM PARACAYA
16	ALEJANDRO NÚÑEZ G.	5297783	PROGRAMA GOOD WAY
17	JOSÉ LUIS PARY O.	1250058	CONSULTOR QUECHUA
18	GERMÁN ISLA M.	5109864	CSUTCB
19	ANASTACIO GALLEGO Z.	3708615	ORIGINARIO
20	PEDRO SOLIZ M.	10537183	ORGANIZACIÓN
21	MARGARITA HERMOZA GONZALES	827903	SEDUCA - COCHABAMBA
22	ARTURO SERRANO HERRERA	3693387	TEC - EIB CENAO
23	GREGORIO ALMENDRAS VALLEJOS	3138619	CODECC - COCHABAMBA
24	RENÉ VIDAURRE HERRERA	1337447	CENAO
25	BASILIA CHOQUE	5564455	CENAO

26	ARMANDO CLAROS JUYARI	3050318	ESFM CHAYANTA
27	MARIANELA MÉNDEZ LOAYZA	1094880	UNIV. SAN FRANCISCO XAVIER CH.
28	JUANA JANCO CHOQUERIBE	1384948	ESFM EDUARDO AVAROA
29	GLADYS MÁRQUEZ FRÍAS	394147	ESFM SIMÓN BOLÍVAR
30	DAYSÍ ARANDO LLANOS	3698631	UATF
31	VÍCTOR RAMÍREZ ANAGUA	3675523	UATF
32	NORA GONZÁLEZ ESTRELLA	1143314	UMRPSXCH EXTENSIÓN ISEC - SUCRE
33	INOCENCIO FLORES ROMERO	627887	ESFM PARACAYA
34	ELIODORO TACA MARTÍNEZ	1284169	ESFM EDUARDO AVAROA
35	ISABEL SOTO HUANACO	1308950	ESFM EDUARDO AVAROA
36	NARCISO CAYO BELÉN	1360173	ESFM EDUARDO AVAROA
37	DAVID CONDORI ZUNAGUA	1383242	ESFM EDUARDO AVAROA
38	JOSÉ LUIS OPORTO ESTRADA	1287588	ESFM EDUARDO AVAROA
39	VICENTE CONDARCO CARACILA	617161	ESFM A.M.J.
40	ALFREDO QUIROZ V.	346535	QHICHWAKAMAYUQ
41	FROILÁN CONDORI A.	2334077	FRUTCAS
42	SATURNINO MAROZ CAMACHO	1657132	FSUTLOQP
43	ANASTACIO GALLEGUO Z.	3708615	ORIGINARIO
44	JULIÁN ISLA	6590324	SINDICATO
45	JUAN JOSÉ SALAZAR	3809762	ORIGINARIO
46	VICENTE F. CONDORI QUISPE	1338214	ESFM EDUARDO AVAROA
47	MARTHA COLQUE COÑACA	1225216	UMSA - ESTUDIANTE
48	ADRIAN MONTALVO	1029121	M. E. - DGE
49	ESTELA VARGAS	-	M. E. - UPIIP
50	AURORA QUINTEROS	3579612	M.E. - UPIIP

CONCLUSIONES DEL TALLER DE SOCIALIZACIÓN DEL DOCUMENTO DE NORMALIZACIÓN LINGÜÍSTICA QUECHUA

En el salón de eventos de la FUNDACION ACLO, de la ciudad de Potosí, en fechas 12, 13 y 14 de mayo del año en curso se realizó el taller de "Socialización de los Documentos de Normalización de la Lengua Quechua", con participación del Director Departamental de Educación Potosí, representación de las organizaciones sociales, docentes de las Universidades del Departamento de Potosí y Chuquisaca, Docentes de las Escuelas Superiores de Formación de Maestros de los departamentos de Potosí, Chuquisaca, Cochabamba, Oruro, La Paz, técnicos del Ministerio de Educación y representantes del Concejo Educativo de la Nación Quechua; en la misma se pudo analizar los criterios de normalización de la lengua quechua a partir de la presentación de experiencias desarrolladas por diferentes especialistas de la lengua e instituciones y organizaciones de la Nación Quechua. Asimismo, se analizó el documento de normalización elaborado por el Ministerio de Educación en diferentes grupos de trabajo con criterios y aportes significativos e importantes en la normalización lingüística con visión y enfoque desde diferentes experiencias participantes en el evento hablantes de la lengua quechua.

En este marco, los participantes del taller de socialización del documento de normalización de la lengua originaria quechua, se llegó a las siguientes conclusiones:

Acuerdos específicos para la aplicación y desarrollo de la lengua quechua a nivel escrito y oral.

- Para la normalización lingüística se debe considerar la expresión oral de forma natural y espontánea, en cambio lo textual y escrito se enseña y aprende, es decir, en un proceso educativo.
- En la normalización lingüística se toma en cuenta la pronunciación lo realiza el hablante y la letra nace por un proceso histórico, la letra manifiesta sentido cuando se lo habla o se lo expresa.
- Para la normalización lingüística se ha previsto los tres criterios lingüísticos: Lo histórico, lo dialectal y uso frecuente de la lengua.
- El manejo del verbo niy (decir) y el ñiy (decir), para la normalización escrita, se escribe normalizadamente con ñ, pero transitoriamente hay flexibilidad de escribir con n.
- La normalización lingüística debe desarrollarse acorde a las características y necesidades del contexto sociocultural la normalización lingüística debe encaminarse a la sociedad y grupo hablante en su conjunto y no responder a un grupo de académicos.
- Las palabras compuestas, se escribirán de acuerdo al sentido y significado de la palabra, unido o separado, ejemplo: yachanawasi, puñunawasi, yachay kamachiq, q'umir qullqi.
- La estructura de la oración que se aprueba es la siguiente: sujeto, objeto y verbo; en la parte terminológica se considera sujeto (ruwaq), objeto (junt'achiq), verbo (rimachiq o ruwachiq).

- Los signos de interrogación deben escribirse al final de la oración ya que en la lengua quechua se maneja los sufijos –chu, ri, y las palabras interrogativas que son enfatizadas con el sufijo taq.

Acuerdos generales para la aplicación y desarrollo de la lengua quechua a nivel escrito y oral.

1. Las lenguas indígena originarias debe merecer atención inmediata del Estado Plurinacional y de los diferentes pueblos para su desarrollo, conservación y recuperación de las lenguas en los diferentes ámbitos de la vida académica y social ya que todas las lenguas en este momento están en riesgo de extinción.
2. El Ministerio de Educación debe encargarse de la edición de este documento validado y aprobado por los participantes, especialistas y estudiosos de la lengua.
3. El CENAQ debe hacer la gestión necesaria para fortalecer la carga horaria en las ESFM de la Nación Quechua y debe ser desarrollado en los cinco años de formación docente.
4. El CENAQ debe participar en la evaluación del manejo de la lengua a los docentes postulantes y docentes en carrera de las Universidades Estatales, Privadas y las ESFM para el fortalecimiento y normalización de la lengua.
5. El CENAQ y el Ministerio de Educación pueden avalar a solicitud de los interesados y previa revisión por parte del CENAQ la publicación de sus textos y trabajos.
6. Los hablantes, especialista y estudiosos de las lenguas indígena originarias deben contribuir al desarrollo y a la normalización de las mismas, produciendo experiencias en la lengua quechua a nivel escrito, de lo contrario se provocaría la atomización de la lengua y la extinción acelerada.
7. Es necesario organizar una comisión de los participantes del taller de socialización del documento de normalización lingüística, para redactar el documento final, aprobado y validado en el taller de socialización del documento de normalización lingüística quechua.
8. El documento aprobado en el taller no debe ser modificado por ninguna otra institución o académico ya que es un trabajo conjunto de todas las organizaciones e instituciones.
9. Es necesario que el CENAQ organice comisiones en cada departamento para fortalecer la investigación lingüística, hacer conocer y socializar la normalización lingüística con los diferentes actores de la Nación Quechua, músicos, sabios, profesionales y entendidos en el manejo de la lengua.
10. El CENAQ y el Ministerio de Educación debe coordinar con el Ministerio de Cultura, vice ministerio de descolonización, vice ministerio de interculturalidad para el fortalecimiento de la cultura y la lengua.
11. Encuentros departamentales para socializar las experiencias desarrolladas en los diferentes eventos de normalización lingüística, de esta manera difundir las normas.

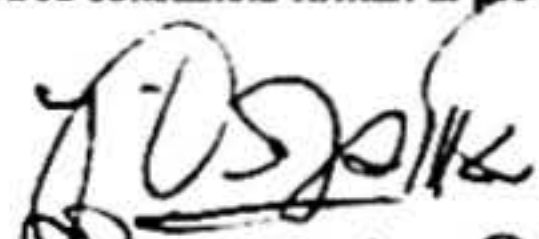

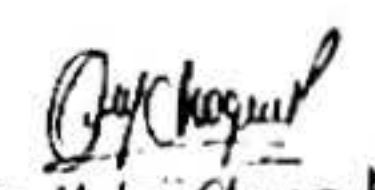
12. El documento de normalización lingüística de la lengua quechua aprobado en el taller de socialización del documento de normalización lingüística es de aplicación obligatoria en todas las instituciones del Estado Plurinacional (educativas, universidades y entidades públicas y privadas).
13. A partir de la edición de este libro todos los que enseñan quechua deben regirse dentro el marco de estas normas establecidos por los participantes al taller.
14. Los documentos que se aprueban en los diferentes eventos deben hacerse cumplir, ya que es una propuesta de todas las organizaciones sociales e instituciones que están involucradas en el proceso de normalización lingüística.
15. Para la profundización de la normalización lingüística debemos trabajar con participación activa de todos los actores involucrados en la lengua quechua, además debe tomar en cuenta la participación de lingüistas de las Universidades, Estatales, Privadas, ESFM.
16. Se debe difundir la lengua a través de los medios de comunicación masiva, para sensibilizar el uso de la lengua en diferentes situaciones de comunicación.
17. Se aprueba el documento de normalización lingüística con las sugerencias hechas por los participantes del taller. Por lo tanto, la escritura de la lengua quechua se regirá en base al documento consensuado.
18. La normalización de las lenguas originarias a nivel léxico debe recuperar los nuevos léxicos, variaciones regionales mediante investigaciones permanentes conservadas del pueblo quechua y dar el uso correspondiente.
19. Exigimos al Ministerio de Educación, que el documento de normalización aprobada en el taller sea refrendada mediante Resolución Ministerial para su aplicación obligatoria en los diferentes ámbitos del Estado Plurinacional.

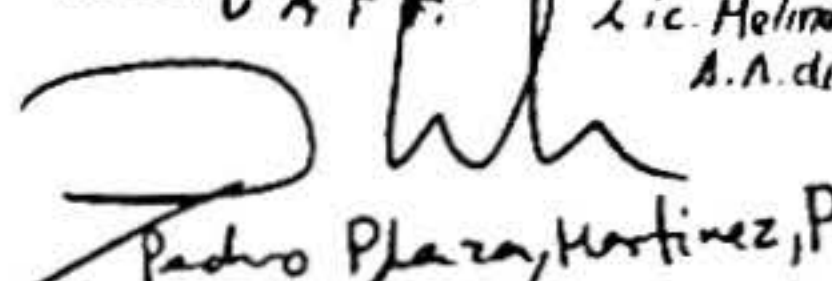
Las organizaciones sociales, indígena originarias, especialistas, estudiosos e instituciones educativas y hablantes de la lengua quechua seremos vigilantes de su aplicación de las conclusiones.

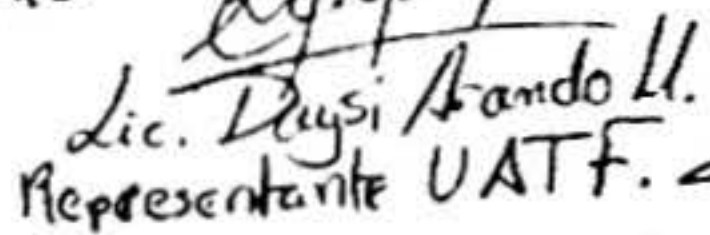
Es dado en la ciudad de Potosí, el 14 de mayo de 2010, en el Taller de Socialización del Documento de Normalización de la Lengua Quechua.

Para su constancia firman al pie todos los participantes del evento.

Victor Ramirez
UATF

Lic. Melina Chayur
A.A. de Educacion

Pedro Plaza Martinez, PhD

Lic. Deysi Abando II.
Representante UATF.

Yachadrig Armando Clares
CI-HAYIAN TA

German Isla Martinez
M.A. Educacion Cultural
PNU COMISION LOCAL
C.S.U.T.C.B.

3

David Zondori
DAVID ZONDORI
ESFM EA

Celestino Choque
Celestino Choque

Prof. Marcio Cayo
Prof. Marcio Cayo

Nora Gonzales E.
Nora Gonzales E.
ISEC - Sucre

Alfredo Quiroz V.
Alfredo Quiroz V.

Eliodoro Taca M.
Eliodoro Taca M.

José Luis Oporto. E
José Luis Oporto. E

Isabel Soto H.
Isabel Soto H.
C.I. 1308950 PT.

Margarita Hermosa
Margarita Hermosa
SEBUCA Chla.

Eroilan Candori
Eroilan Candori

EVA OTONDO
EVA OTONDO
Universidad Pedagógica
Sucre.

Prof. Vicente Condorco Caracila
Prof. Vicente Condorco Caracila
DOCENTE
E.D.F.M.
ANGEL MENDOZA JUSTINIANO

Fernando Mamani Zarte
Fernando Mamani Zarte
C.I. 3689336 Pt.

Juan Jose Sabzar Hore
Juan Jose Sabzar Hore
C.I. 3809762
Magisterio Potosí

Gualberto Quispe
Gualberto Quispe
UNIBOL

Quiri Zola
Quiri Zola

Honny Ramos
Honny Ramos
Am. CENAA

Inocencio Flores Romero
Inocencio Flores Romero
ESFM-MAU- Puncaya

Basilisa Cibogod A.
Basilisa Cibogod A.
Strta. Fort. Part. Social
Comunitario
CENAA

Antonio Salgado
Antonio Salgado
T. ... ONVA

Estado Plurinacional de Bolivia
Ministerio de Educación
Merimboorindafesra Arakuarupi
Yachay Kamachij
Yaticha Kumani

RESOLUCIÓN MINISTERIAL N° 599/2011

La Paz, 12 de octubre de 2011

VISTOS Y CONSIDERANDO:

Que el Parágrafo I del Artículo 5, de la Constitución Política del Estado, establece que: *"son idiomas oficiales de Estado el castellano y todos los idiomas de las naciones y pueblos indígena originario campesinos..."*; asimismo, el Parágrafo II, indica que: *"El Gobierno plurinacional y los gobiernos departamentales deben utilizar al menos dos idiomas oficiales. Uno de ellos debe ser el castellano, y el otro se decidirá tomando en cuenta el uso, la conveniencia, las circunstancias, las necesidades y preferencias de la población en su totalidad o del territorio en cuestión. Los demás gobiernos autónomos deben utilizar los idiomas propios de su territorio, y uno de ellos debe ser el castellano"*.

Que el Parágrafo II del Artículo 30 del Texto Constitucional señala que: *"En el marco de la unidad del Estado y de acuerdo con esta Constitución las naciones y pueblos indígena originario campesinos gozan de los derechos, a que sus saberes, conocimientos tradicionales, medicina tradicional, idiomas, rituales, símbolos y vestimentas sean valorados, respetados y promocionados. Por otra parte a una educación intracultural, intercultural y plurilingüe en todo el sistema educativo"*.

Que el Parágrafo II del Artículo 78 de la Constitución Política del Estado, dispone que: *"la educación es intracultural, intercultural y plurilingüe en todo el Sistema Educativo Plurinacional"* (Mismo que es concordante con los Artículos 91 y 96 de la Constitución Política del Estado)

Que el Numeral 7 del Artículo 234 de la C P E menciona que para acceder al desempeño de funciones públicas se requiere, hablar al menos dos idiomas oficiales del país. Este Artículo es concordante con la disposición transitoria décima

Que el Numeral 8 del Artículo 3, de la Ley N° 070 de 20 de diciembre de 2010 de la Educación "Avelino Siñani - Elizardo Pérez, establece que *"La educación es intracultural, intercultural y plurilingüe en todo el sistema educativo. Desde el fortalecimiento de los saberes, conocimientos e idiomas de las naciones y pueblos indígena originario campesinos, las comunidades interculturales y afrobolivianas, promueve la interrelación y convivencia en igualdad de oportunidades para todas y todos, a través de la valoración y respeto recíproco entre culturas"*.

Que el Artículo 7, de la citada Ley, respecto al **Uso de Idiomas oficiales** indica que: *"La educación debe iniciarse en la lengua materna, y su uso es una necesidad pedagógica en todos los aspectos de su formación. Por la diversidad lingüística existente en el Estado Plurinacional, se adoptan los siguientes principios obligatorios de uso de las lenguas por constituirse en instrumentos de comunicación, desarrollo y producción de saberes y conocimientos en el Sistema Educativo Plurinacional"*.

Que el Artículo 9 de la Ley Avelino Siñani - Elizardo Pérez, establece que, el subsistema de Educación Regular tiene carácter intracultural, intercultural y plurilingüe en todo el Sistema Educativo. Este artículo es concordante con los Artículos 10, 13, 14, 16, y 32 del mismo cuerpo legal

Que el Artículo 88 de la misma norma, menciona que: *"Se crea el Instituto Plurinacional de Estudio de Lenguas y Culturas como entidad descentralizada del Ministerio de Educación, que desarrollará procesos de investigación lingüística y cultural"*.

Av. Arce N° 2147 • Teléfonos: (591-2) 2442144-2442074 • Casilla de Correo: 3116 • www.minedu.gob.bo

Estado Plurinacional de Bolivia
Ministerio de Educación
Unidad de Políticas Interculturales y Plurinacionales
Calle 14 de Septiembre
La Paz, Bolivia

Que la Ley de la República N° 3760 de la Declaración de las Naciones Unidas sobre los Derechos de los Pueblos Indígenas sobre la Declaración de las Naciones Unidas sobre los Derechos de los Pueblos Indígenas de 13 de septiembre de 2007 en su Artículo 13 previene: "Los pueblos indígenas tienen derecho a revitalizar, reforzar y transmitir a las generaciones futuras sus historias, idiomas, tradiciones orales, filosofías, sistemas de escritura";

Que la Ley N° 1257 de 21 de junio de 1991 que aprueba el Convenio 109 sobre Pueblos Indígenas y Tribus en Países Independientes, aprobado en la 78ª Conferencia de la Organización Internacional del Trabajo, ratificada el 27 de junio de 1993, Artículo 28, señala: "Se deberá tomar medidas adecuadas para asegurar que esos pueblos tengan la oportunidad de elegir o adoptar la lengua nacional o una de las lenguas oficiales del país"; y, en su Artículo 3 establece, que en "Deberá adoptarse disposiciones para preservar las lenguas indígenas de los pueblos interesados y promover el desarrollo y práctica de las mismas";

Que el Informe Técnico IN/ME/DGP/UP/P N° 0349/2011 de 4 de octubre 2011, expresa que desde hace varios años se ha venido trabajando en el desarrollo de documentos con criterios de normalización de las lenguas quechua, aymara y guaraní, en base a las experiencias de uso de las lenguas en procesos de aprendizaje, para la educación y uso de las mismas en los procesos educativos en la nueva propuesta educativa del Sistema Educativo Plurinacional. En la senda de las lenguas originarias hasta la fecha son utilizadas con eficiencia como instrumentos de comunicación y solo en la traducción de documentos tratados, en los contenidos curriculares, situación que limita el desarrollo de las mismas lenguas;

Que asimismo, el referido Informe Técnico señala que la Unidad de Políticas Interculturales, Interculturales y Plurinacionales elaboró los Documentos de Normalización de las Lenguas Indígenas Originarias de Aymara, Quechua y Guarani, que permitirá la aplicación de estos criterios en el Sistema Educativo Plurinacional de acuerdo a la región sociolingüística;

Que el Informe Legal DGAJ-UAJ N° 1256/2011 de 12 de octubre de 2011 emitido por la Dirección General de Asuntos Jurídicos, sugiere la emisión de la Resolución Ministerial pertinente por encontrarse justificada tal solicitud en el Informe Técnico IN/ME/DGP/UP/P N° 0349/2011 emitido por la Unidad de Políticas Interculturales, Interculturales y Plurinacionales;

POR TANTO:

El Ministro de Educación, en uso de sus específicas atribuciones conferidas en el Decreto Supremo N° 20854 de 7 de febrero de 2009;

RESUELVE:

Artículo 1. (APROBACIÓN) Aprobar los "Documentos de Normalización de las Lenguas Aymara, Quechua y Guarani" emitidos en sus propias lenguas, para la implementación en el Sistema Educativo Plurinacional, que en anexos 1, 2 y 3, constituyen parte integrante e indivisible de la presente disposición normativa;

Artículo 2. (AMBITO DE APLICACIÓN) Los criterios de normalización lingüística planteados en el texto de los referidos Documentos son de aplicación obligatoria en los Subsistemas de Educación Regular, de Educación Alternativa y Especial, y de Educación Superior de Formación Profesional del Sistema Educativo Plurinacional;

La Paz, 21 de octubre de 2011. (21/10/2011) 14:42:18. Unidad de Políticas Interculturales y Plurinacionales

Estado Plurinacional de Bolivia
Ministerio de Educación
Unidad de Políticas Interculturales y Plurinacionales
Calle 14 de Septiembre
La Paz, Bolivia

Artículo 3.- (CUMPLIMIENTO) I. Serán responsables del cumplimiento e implementación de la presente Resolución Ministerial, los Viceministros de Educación Regular, Educación Alternativa y Especial y de Educación Superior de Formación Profesional, Direcciones Departamentales de Educación, Direcciones Distritales Educativas, Direcciones de Instituciones Educativas fiscales, privadas y de convenio;

II. El incumplimiento a esta disposición será sancionado en el marco de la normativa vigente en el Estado Plurinacional;

Regístrese, comuníquese y cúmplase

ORIGINAL PRESENTADO POR
SILVIA RAQUEL MORA LÓPEZ
DIRECTORA GENERAL DE
ASUNTOS JURÍDICOS
MINISTERIO DE EDUCACIÓN

ORIGINAL PRESENTADO POR
DR. JUAN JOSÉ QUESA ROMERO
SECRETARIO DE EDUCACIÓN
MINISTERIO DE EDUCACIÓN

[Firma]
Dr. Enrique Zúñiga
Ministro de Educación

MINISTERIO DE
educación
ESTADO PLURINACIONAL DE BOLIVIA